

ДО ДЖЕРЕЛ

Григорій ВОЛИНКА
Наталія МОЗГОВА

У ВИТОКІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ КИЇВЩИНИ

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова — великий і потужний за всіма світовими академічними мірками навчальний заклад. Університетська спільнота студентів, викладачів і співробітників становить понад 22 000 осіб. У його складі близько ста кафедр, сім факультетів, вісім інститутів. Він має свої інституції та філії не лише в багатьох регіонах України, а й за її межами. Університет є справді європейським інтернаціональним навчальним закладом, в якому окрім громадян України навчається багато іноземних студентів, аспірантів і докторантів, працює чималий загін викладачів з країн Західної Європи, Америки, Азії. Але поряд зі своєю інтернаціональною місією, університет продовжує бути харизматичним лідером України у підготовці вчительських кадрів. У півмільйонному загоні вчителів, які сьогодні активно працюють в українських школах, понад десять відсотків — його колишні випускники. На Київщині цей відсоток, зрозуміло, набагато вищий. Бо харизматичний дар Національному педагогічному університетові дала саме Київщина. То ж і ґрунтом, який живить сьогоднішню драгоманівську академічну спільноту, або, власне, Universitas, є шкільна освітня галузь благословенної Київщини.

Як і окремі людські особистості, університетські спільноти, що вступили у вік зрілості, починають цікавитись своїм минулим, витоками своєї історії, щира увага до якої закономірно спонукає поглибити розхожі уявлення щодо ключових обставин, виправити недоречності, розставити нові акценти. Стосовно історії нашого університету, такою недоречністю постає протиприродна відірваність витоків НПУ імені М. П. Драгоманова від освітнього ґрунту Київщини. Це і спонукало авторів даного нарису звернутися до історії світської шкільної освіти на Київщині, розглянути систему підготовки вчителів для шкіл регіону, прослідкувати еволюцію вищих

Будівля колишнього Університету св. Володимира, яку з 1920 р. займав Київський інститут народної освіти імені М. П. Драгоманова

світських педагогічних закладів Києва та їхні прями і опосередковані зв'язки з Національним педагогічним університетом.

Протягом останніх десятиліть вважалось, що наш навчальний заклад функціонує від 15 липня 1920 р., коли було створено Київський інститут народної освіти (КІНО) імені Михайла Драгоманова. Проте, як показують дослідження науковців, зокрема професорів В. К. Майбороди (Академія державного управління при Президенті України), О. В. Глузмана (Кримський гуманітарний інститут), Н. М. Дем'яненко (КНУ імені Тараса Шевченка), авторів даного нариса та інших, вказана дата встановлена за формальною ознакою. Вона не врахувала тієї обставини, що КІНО імені М. П. Драгоманова створювався не на порожньому місці, а на основі давніше існуючих вищих педагогічних інституцій, які прямо чи опосередковано походили від вчительського інституту казенних студентів при Київському університеті, який започаткував у 1834 році вищу світську педагогічну освіту на Київщині. Саме в ньому треба шукати витоки Київських вищих жіночих педагогічних курсів (Університету св. Ольги), Київського вчительського інституту, Фребелівського педінституту, Географічного інституту та інших закладів, зрештою — Київського інституту народної освіти ім. М. П. Драгоманова.

З врахуванням цієї та інших обставин, про які йтиметься нижче, виходить, що нинішній Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова є спадкоємцем не лише КІНО ім. М. П. Драгоманова, але й Педагогічного інституту при університеті св. Володимира, утвореного 21 листопада (4 грудня за новим стилем) 1834 р. З цієї дати розпочинається вища світська педагогічна освіта в Київському регіоні, з неї веде відлік років свого існування нинішній флагман педагогічної освіти України.

Освітня реформа початку ХІХ століття і створення Київського навчального округу

Витоки вищої світської педагогічної освіти в Україні загалом та в м. Києві і на Київщині зокрема беруть свій початок від широкоформатної освітянської реформи в Російській імперії, започаткованої Олександром І у 1802—1804 рр.

Основою цієї реформи стало утворення Міністерства народної освіти (1802), керівником якого був призначений українець граф Петро Васильович Завадський (1738—1812). Походив з чернігівської шляхти, закінчив Оршанську єзуїтську школу та Києво-Могилянську академію. Був міністром освіти (1802—1810). До складу нечисельного міністерства окрім нього входили шість попечителів навчальних округів, якими управляв Василь Назарович Каразін (1773—1842), уродженець села Кручик на Харківщині, потомствений дворянин, український вчений у галузі агрономії і кліматології.

Головне управління школами на чолі з В. Н. Каразіним встановило замість попередніх головних, середніх і малих училищ такі типи шкіл: гімназії — в кожному губернському місті; опікатися ними мав університет як управлінський центр навчального округу. Університет вважався вищим типом школи. Окрім гімназій засновувалися повітові училища, за якими мав наглядати директор відповідної гімназії. Найнижчою школою вважалась парафіяльна, або «приходська». Такі школи організовувалися у сільських церковних парафіях; догляд за ними доручався управителям відповідних повітових шкіл. Таким чином, організаційна структура освіти мала складатись з чотирьох основних типів навчальних закладів — парафіяльних шкіл, повітових, губернських училищ (гімназій) та університетів [3].

Звернемо увагу на зміст освіти, яку у відповідності з Постановою від 24 січня 1803 р. «Про влаштування училищ» мали давати вищеназвані типи навчальних закладів, що дозволить з'ясувати, за якими напрямками готувались світські вчителі для гімназій і повітових училищ. Бо вчителями парафіяльних шкіл були переважно священники та дяки, випускники духовних семінарій і академій.

«В приходських училищах вчитель навчає читанню, письму, першим арифметичним діям; наставляє в головних началах закону Божого, в благонравії, в обов'язках щодо государя, начальства і ближнього...

Як би корисно було, якби приходські священники і церковнослужителі самі виконували посаду вчителів, відповідну їхнім знанням» [3, 19].

Зміст освіти у повітових училищах був більш складним і для викладання навчальних предметів потрібні були спеціально підготовлені вчителі-предметники. Парафіяльні священники навряд чи могли на належному рівні протягом навчального року вести

викладацьку роботу. Тому виникла велика потреба освітньої галузі в світських вчителів словесності, природничо-математичних наук та історії.

«В повітових училищах викладається учням, які вступили з приходських шкіл, граматики мови російської і місцевої, як то: польської, німецької та ін.; скорочена географія та історія; першопочаткові основи геометрії і природознавчих наук; також настанови у посадах людини і громадянина, практичні знання, корисні для місцевої промисловості і потреб краю».

«В гімназіях (які задумувались у якості вищих шкіл), мають викладатися витончені науки, мови латинська, французька і німецька; логіка, основи чистої математики, також механіки, гідравліки та інших частин фізики, найбільш потрібних в суспільстві, скорочена природна історія, загальна географія та історія, основи політичної економії та комерції. Зверх цього мають читатись і перекладатись твори, що слугують для освіти серця і подають чисте розуміння закону Божого та громадянських обов'язків. Зверх штату можуть бути приєднаними вчителі гімнастичних вправ.

В університетах... викладаються науки в усьому обсязі, потрібні для усіх знань і різних родів державної служби» [3, 18—19].

Зрозуміло, що найбільш масовим типом школи була парафіяльна, або церковно-приходська. В залежності від того, до якої парафії — православної чи католицької — вона належала, в ній домінувала певна конфесіональна, державницька, мовна політика, а значить, саме в ній масово відтворювався людський загал з тими чи іншими стійкими спрямуваннями.

Згідно з планом освітньої реформи, у межах Російської імперії утворювалося шість світських навчальних округів (Московський, Петербурзький, Казанський, Харківський, Віленський і Дерптський) [4]. Центром кожного світського навчального округу ставав університет, який поєднував функції вищого навчально-наукового закладу і навчально-адміністративного органу [7]. Цією ж освітньою реформою вперше було поставлено питання про необхідність спеціальної підготовки перш за все для гімназій і повітових училищ педагогічних (учительських) кадрів з вищою університетською освітою, які до того спеціально не готувалися [8, 265] і які б могли втілювати русифікаторську політику уряду серед неросійських народів. Задля цього засадничі документи тогочасної реформи диктували принципову щодо існуючих і запланованих університетів вимогу: всі університети «повинні мати Учительський або Педагогічний інститут». Про це йдеться в «Попередніх правилах народної освіти» (1803) і в типовому Статуті Імператорських Університетів (1804) [8]. У §7 Статуту перераховуються самостійні заклади при університетах, у тому числі Педагогічний інститут [8, 265].

На початку XIX століття Київ і Київщина входили до Віленського світського навчального округу [4, 22], першим попечителем якого став поляк князь Адам Чарторизький. Для навчально-адміністра-

тивного керівництва Віленським округом у 1803 р. був створений університет у місті Вільно (нині Вільнюс, Литва). В округ Віленського університету входили такі губернії: Віленська, Гроднинська, Вітебська, Могилевська, Мінська, Волинська, Київська і Подільська [4, 22].

Віленський навчальний округ традиційно знаходився під впливом колонізаторських настроїв, що дуже непокоїло уряд Російської імперії. Між тим, такий густонаселений, історично усталений, економічно і політично потужний і впливовий регіон, як м. Київ та Київщина, який до того ж інтенсивно розвивався, потребував власних підготовлених учительських кадрів, які б, окрім просвітницької функції, змогли б нейтралізувати досить помітні в цьому регіоні пропольські настрої, посилити російський вплив на населення. З метою ескалації свого політичного впливу, царський уряд активно обговорює організаційні заходи щодо протидії колонізаторським настроям через нові освітянські кадри. Поблизу Києва, на Чернігівщині, відкривають Ніжинську гімназію вищих наук князя Безбородька [13, 372—376]. Згодом вона стала ліцеєм і готувала світських вчителів для Чернігівщини і Київщини. З кінця 1806 р. на державному рівні ведуться дебати про заснування першої Гімназії в Києві [15, 22], яка б хоч частково опікувалась підготовкою вчительських кадрів. У вересні 1818 р. оприлюднюється імператорський указ «Про причислення навчальних закладів Київської губернії до округу Харківського університету» [17].

Харківський університет було відкрито 17 січня 1805 р. з ініціативи Василя Назаровича Каразіна, який належав до гуртка осіб, близьких до молодого царя Олександра I. Саме він зніціював перед царем думку про заснування Міністерства народної освіти та інституту попечителів навчальних округів, який і очолював з січня 1803 р. [4]. Згодом В. Н. Каразін потрапив у немилість царя і був усунений від імператорського двору.

Приєднання Київщини до Харківського навчального округу відбулося, коли його попечителем став Захар Карнеєв (1817—1822), який проводив активну і послідовну русифікаторську політику в Україні. Проте на Київщині не відчувалися такі бажані з огляду на устремління царського уряду її наслідки. Два-три випускники Педагогічного інституту при Харківському університеті, які щорічно прибували на Київщину, не могли відчутно протидіяти колонізаторським настроям та виразним католицьким традиціям шляхти, які відправляли дітей на навчання до католицьких ліцеїв повітових і парафіяльних навчальних закладів [19].

У 1832 р. засновується Київський світський навчальний округ, попечителем якого було призначено Єгора Федоровича фон-Брадке (1796—1862). Як наголошує чи не найавторитетніший історик Київського університету св. Володимира М. Ф. Владимирський-Буданов, нащадок шведських дворян С. Ф. фон-Брадке належав до ревних виконавців задумів царя та тодішнього міністра народ-

ної освіти графа С. С. Уварова, котрі планували заснування округу і університету як імперську противагу впливовому у південно-західному краї України польському елементу. Згідно з державницькою ідеєю Київський університет, як головний заклад навчального округу, мав стати центром освітніх і політичних впливів Російської імперії на велику територію з чисельним населенням.

Зі створенням Київського навчального округу місто стає центром відразу двох навчальних округів — духовного і світського. Духовний навчальний округ, очолюваний Київською духовною академією, яку у 1819 р. створили на базі Києво-Могилянської академії, був одним із найбільших у Росії. Окрім Київської єпархії до нього входили Чернігівська, Волинська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Харківська, Таврійська, Донська, Воронезька, Курська, Орловська, Мінська, Варшавська і Кишинівська. З 1835 р. до складу Київського духовного округу приєднуються Грузинська та Імеретинська єпархії [225]. Кожна єпархія мала одну духовну семінарію, прямо підпорядковану Київській духовній академії. В свою чергу, кожна семінарія опікала нижчі духовні училища. Викладали в духовних навчальних закладах переважно священнослужителі. Лише їм дозволялось викладати у світських училищах богословські дисципліни та закон Божий.

Фундатор Київського світського навчального округу Є. Ф. фон-Брадке ніколи не вчителював. Він був типовим світським бюрократом. Керував і землевпорядкуванням у Фінляндії, і створенням навчального округу та університету в Києві. Виходило це у нього, гадаємо, непогано. Принаймні всі більш-менш авторитетні його сучасники відгукуються про Єгора Федоровича із відчутною симпатією. За його управління Київським навчальним округом (1832—1839) він проявив себе вірним виконавцем директив російського уряду. Фон-Брадке втілював у життя постанову Міністерства народної освіти від 16 серпня 1822 р. «Про заборону російському юнацтву навчатись в іноземних іезуїтських училищах» [19, 1531]. Фон-Брадке повів послідовний наступ на історично спрямовану плюралістичну структуру різних за національно-конфесійною спрямованістю типів училищ. Високого урядовця дуже непокоїла та обставина, що «всі повітові училища в Київській, Подільській і Волинській губерніях, за винятком Києва, знаходилися в руках римсько-католицького духовенства і навчання в них відбувалось польською мовою. Такі училища шкідливі тим, що через них римсько-католицьке духовенство має вплив на населення» [19, 1531].

Щоб обмежити цей вплив, Є. фон-Брадке отримав інструкцію протиставити покатоличеним училищам російськомовні школи із православним спрямуванням. Але перед ним постала проблема вчительських кадрів для парафіяльних та повітових шкіл, які з огляду на складну конфесійну ситуацію потребували світських вчителів. З метою їх масової підготовки засновуються російські гімназії в Луцьку, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Житоми-

рі і ліквідуються покатоличені повітові училища. Замість них відкриваються нові школи з православними викладачами. В Києві планується заснування Інституту шляхетних дівчат [23], розгортаються дебати про заснування Київського університету як навчально-адміністративного центру Київського округу та вищого навчального закладу для підготовки вчителів губернських училищ (гімназій) і повітових шкіл.

Реформа вперше зробила вчительську працю привабливою не тільки для вихідців із дворянського класу, але й духовенства і міщанства. За умови відповідної освіти, виходець із нижчих станів, який вступав на посаду вчителя, міг отримати чин XIV класу (колезького регістратора, найнижчого в заведеній Петром I у 1722 р. «Табелі про ранги»). Але вже завдяки цьому чинові він міг здобути особисте дворянство.

Принагідно перерахуємо інші чини «Табелі», оскільки у відповідності з ним ранжувалися вчительські та академічні посади і звання в Російській імперії аж до 1917 р. Чини XIII класу (провінційний секретар), XII (губернський секретар), XI (корабельний секретар) та X (колезький секретар) присвоювались, як правило, за вислугу років і давали підстави для отримання більш високих вчительських посад. Їх присвоювали також студентам із недворянських верств і підвищували по мірі отримання університетських звань. Чини IX класу (титулярний радник), VIII (колезький асесор), VII (надвірний радник), VI (колезький радник) відповідали армійським чинам старших офіцерів, наприклад, чин V класу (статський радник), який прирівнювався до полковника, дуже рідко присвоювався заслуженим вчителям, директорам училищ і гімназій, лекторам і ад'юнктам університетів, частіше — екстраординарним професорам. Чин IV класу (дійсний статський радник), що в армії надавався генерал-майору, часто носили ординарні професори університетів. А чини III рангу (таємний радник, в армії — генерал-лейтенант) та II рангу (дійсний таємний радник — генерал-фельдмаршал) інколи присвоювались в академічних колах заслуженим ординарним професорам з великими здобутками, вислугою років, ректорам університетів, попечителям навчальних округів, міністрам народної освіти. Чин I рангу (державний канцлер) надавався лише вищим урядовцям.

Навчальна реформа робила також здобуття вищої університетської освіти дуже бажаним для потомствених дворян неросійського походження. Щоб отримати вищі чини, вони мали надати відповідному начальству свідоцтва про наявність університетської освіти або скласти ряд іспитів з російської та інших мов, економіки Росії, права, російської історії, статистики, математики, фізики, географії тощо.

Тож відкриття у Києві університету відповідало не лише інтересам уряду, який мріяв зробити його центром політико-ідеологічного впливу, але, як це не парадоксально, також інтересам дворянс-

тва південно-західних губерній, яке набуло змогу давати освіту дітям неподалік своїх маєтків. Якщо політика дійсно є мистецтвом узгодження інтересів, то царські освітні урядовці початку ХІХ століття проявили себе справді непоганими політиками.

Заснування Київського університету св. Володимира і його «особлива місія»

Згідно з парадигмою тогочасного європейського університету (зразком слугував Берлінський університет), його випускники мали бути широко освіченими і науково підготовленими особистостями, у своїй світській діяльності незалежними від будь-яких релігійних течій. Ця парадигма зробилася популярною в академічних колах тогочасної Росії, бо імперський лозунг православ'я як світоглядної домінанти щоразу стикався з іншими релігійними уподобаннями чисельних крайових спільнот. Особливо гострими ці зіткнення були у західних губерніях імперії. Тож і мусили її ідеологи думати про створення університетського осередку підготовки освічених, буквально — світських діячів, здатних доносити вплив уряду до найнижчих освітніх закладів, формуючих світогляд молодого покоління.

Питання про відкриття університету в Києві вкотре було порушене на початку 30-х років ХІХ століття. Придушивши польське повстання 1830—1831 рр., царизм змінив політику щодо Правобережної України. Поряд з безпосередніми репресіями проти повстанців, було вжито ще й низку інших заходів — закривались школи з польською мовою викладання, ліквідовано Кременецький ліцей та Віленський університет, на матеріальній і кадровій базі яких мав відкритися університет у Києві.

У 1833 р. Міністерству народної освіти, яким керував тоді граф С. С. Уваров, дали доручення терміново розробити проект статуту і штати майбутнього університету. Звичайно новостворюваний навчальний заклад мав безумовно керуватись типовим статутом імператорських університетів [8]. Але особливі завдання Київського університету викладалися у його «персональному» статуті, або «проекті статуту», затвердженому царем Миколою І 25 грудня 1833 р. [25] і діючому аж до 1842 р. Рішення про конкретну дату відкриття Університету св. Володимира ухвалив міністр С. Уваров. «По представлению Попечителя Киевского Учебного Округа, управляющий Министерством Народного Просвещения изъявил согласие на открытие Университета св. Владимира в 15 день июля сего года, в наемных домах, на счет 20 000 руб. ассигн., которые по штату оного на сей предмет назначены» [26, 896].

15 липня 1834 р., якраз у день св. Володимира, відбувся урочистий акт відкриття університету. О 9 годині ранку всі члени університетської спільноти, серед яких були і три щойно зараховані студенти, відвідали Києво-Печерську лавру, де богослужіння про-

вів митрополит Київський Євгеній. Після літургії всі повернулися до університетського будинку, орендованого у І. Корта. Присутні на урочистостях, серед яких був і ректор Київської духовної академії архієпископ Інокентій (Борисов), заслухали укази царя про заснування університету і введення в дію його Тимчасового статуту. З промовою виступив попечитель Київського навчального округу Є. Ф. фон Бракке. З глибокою вдячністю за надану імператором можливість здобувати світську вищу освіту у Києві висловились губернські предводителі дворянства Київщини, Волині, Поділля. Напередодні прибувши до Києва ректор М. О. Максимович вручив митрополиту Євгенію (Болховитінову), генерал-фельдмаршалу Остен-Сакену, Київському генерал-губернатору Левашову дипломи Почесних членів університетської спільноти. З рук генерал-фельдмаршала Остен-Сакена три студенти отримали шпаги — символ дворянської (рицарської) приналежності [27, 296—297].

М. О. Максимович

Професор кафедри ботаніки Московського університету Михайло Олександрович Максимович (1804—1873), полтавчанин, був переведений у Київ і призначений ординарним професором російської словесності.

Протягом 1834—1835 навчального року він виконував обов'язки ректора і декана історико-філологічного відділення тоді ще єдиного в університеті філософського факультету. До переїзду М. О. Максимовича в Київ 13 липня 1834 р. ректорські обов'язки поклалися на вихованця Київської академії і директора Першої гімназії історика Максима Берлінського, автора книг про Київ. Власне, він і був організатором усіх урочистостей, пов'язаних з актом відкриття закладу.

Влітку 1834 р. ще не було ані Бібіковського бульвару, ані Кругло-університетської вулиці, яка з'єднує Бессарабську площу з Липками, ані величної університетської будівлі на Володимирській. Вони з'явилися дещо пізніше.

У 1834—1835 рр. університет розміщувався у трьох найнятих будинках на Липках та Печерську. Перший знаходився в просторій садибі генерала Д. М. Бегічева, там, де у 1839 р. звели величну будівлю Інституту шляхетних дівчат (з 1993 р. тут розміщується Міжнародний центр культури та мистецтв).

Власником другої будівлі, де квартирував університет (не збереглася), був відставний капітан І. Ю. Корт (сучасна вулиця М. Грушевського, майже напроти Будинку офіцерів). Тут відбувся акт від-

криття університету, містились аудиторії і знаходилася квартира ректора М. О. Максимовича, тут він жив до весни 1835 р., поки не перебрався до будинку Катериничів біля Микільського монастиря. Казеннокошті студенти Педагогічного інституту при університеті мешкали в будинку інженера Київської фортеці, генерала Р. Гербе-ля. За казармені умови і жорсткий нагляд за мешканцями цей будинок невдовзі прозвали «штрафгаузом».

Протягом першого академічного року, коли університет мав лише філософський факультет з історико-філологічним (першим) та фізико-математичним (другим) відділеннями, до нього входили такі кафедри:

«Перше відділення: 1) Філософія. 2) Грецька словесність і старожитності. 3) Римська словесність і старожитності. 4) Російська словесність. 5) Загальна і російська історія і статистика.

Друге відділення: 1) Чиста і прикладна математика. 2) Астрономія. 3) Фізика і фізична географія. 4) Хімія. 5) Мінералогія і геогнозія. 6) Ботаніка. 7) Зоологія. 8) Технологія, сільське господарство, лісоводство і архітектура.» [28, § 33].

Свій перший академічний рік Університет св. Володимира розпочав 28 серпня 1834 р. у складі 62 студентів, понад півтора десятка викладачів, здебільшого вчителів розформованого Кременецького ліцею. На фоні останніх вигідно вирізнялися ректор М. О. Максимович, професор богослов'я І. М. Скворцов, професор загальної історії В. Ф. Цих. Окрім філософського факультету діяв також «Особливий виховний заклад» [33] — Інститут казенних студентів, про який йтиметься нижче.

Сьогодні важко повірити, що Київський університет заснувався як переважно освітянська установа, яка мала на замовлення уряду готувати вчителів і держслужбовців із студентів, що вчилися і утримувалися цілком за казенний кошт. Звичайно, в університеті вчилися і своєкошті студенти, які платили за навчання чималі гроші. Оскільки функція підготовки вчителів університетом на перших порах домінувала (йому навіть не ставилися в обов'язок наукові дослідження [108, 68]), він, як зазначає його перший історик і професор В. Шульгин, «По характеру... не был университетом в обширном, идеальном смысле слова, но в самом тесном смысле слова был университетом западно-русским, местным» [89, 61]. Головне завдання університету тодішній міністр освіти граф С. С. Уваров сформулював так: прищеплювати польському і полонізованому юнацтву Київщини і Західних губерній «общий дух русского народа».

Історик і один із найвідоміших його професорів М. Владимирський-Буданов звертає увагу на те, що Київський університет, на відміну від інших, має ім'я св. Володимира і особливу (спеціальну) мету. «Его преимущественное значение определено границами трех юго-западных губерний, а впоследствии указом 28 февраля 1834 г. распространено и на весь северо-западный край... Но этим

указан лишь ближайший внешний район его действий. Внутреннее содержание его просветительной миссии определено выбором города «равно драгоценного для всей России», т. е. Университет св. Владимира призван быть проводником общерусского просвещения» [108, 66].

Свою особливу регіональну місію університет здійснював згідно із своїм «особливим» статутом 1833 р., що діяв аж до 1842 р. і відрізнявся від Статутів 1804 р. інших університетів імперії хоча б тим, що обов'язкова для них справа підготовки вчителів покладалась на директорів Педагогічних інститутів при цих університетах [8, § 7; § 127], а в Києві — на університет у цілому і його ректора.

Університет св. Володимира міг надовго залишитися таким собі регіональним «вчительським інститутом», якби вже у першому семестрі 1834—1835 академічного року функція підготовки вчителів не відділилась від загального набору освітньо-наукових, культурних і адміністративних функцій університету та не інституціонізувалась у вигляді специфічного вчительського навчального закладу при ньому.

Інституціонізація вчительської підготовки у самостійний структурний підрозділ при Університеті св. Володимира, звичайно, не була якоюсь особливою самодіяльністю університетського начальства, які добре усвідомлювали свої обов'язки і розуміли допустимі нормативними документами межі оперативного маневру. Вони послідовно і незаперечно виконували загальну статутну вимогу імператорських університетів, сформульовану у 1804 році, дія якої розповсюджувалася на всі університети, які відкривалися, зокрема, на Київський: при кожному університеті мав бути й педагогічний інститут [8, 265, 289—290]. Тому, незважаючи на відсутність словосполучення «Педагогічний інститут» у тимчасовому проекті статуту Київського університету, університет інституціонує покладену на нього функцію вчительської підготовки у формі «особливого виховного закладу» [36], відкритого 21 листопада 1834 р. (за старим стилем). Заклад цей є безумовно непересічним. По-перше, він дав можливість університетові сконцентрувати увагу на свої ключові функції, властиві закладам університетського типу, — навчально-наукову, адміністративну, політичну, культурну тощо. По-друге, цей заклад започаткував у Києві системну вищу світську педагогічну освіту, яку сьогодні продовжує його прямиий спадкоємець — Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

«Особливий виховний заклад» при Університеті св. Володимира і початок вищої світської педагогічної освіти на Київщині

Що ж то був за навчальний заклад — «особлива виховна установа», про заснування якої в кінці листопада 1834 р. йдеться в університетському «Звіті» за перший академічний рік? [36, арк.

31 зв.]. Чому в 1834 р. її назвали «Інститутом казеннокоштных студентів» [Там само] і лише з 1842 р. починають офіційно іменувати Педагогічним інститутом? [53, арк. 549 зв.]. Адже, як свідчить «Звіт за 1835 рік», вона з осені 1834 р. не переставала готувати вчителів і вже у першому академічному році атестувала дев'ятьох екстернів, видавши їм вчительські атестати.

Щоб осмислити феномен тогочасного Педагогічного інституту, повернемося до змісту вже згадуваних урядових документів і авторитетних джерел. Типовий, тобто обов'язковий для всіх російських університетів Статут 1804 р. вимагав, щоб кожний університет мав «Учительський або Педагогічний інститут» [8, 265]. В розділі XII Статуту «Про Педагогічний інститут» говориться: «Педагогический или Учительский институт образует учителей для гимназий и училищ, округ университета составляющих, под начальством директора, из ординарных профессоров общим Советом избранного.

Положенное в штате число студентов-кандидатов преимущественно наполняется воспитанниками, на казенном иждивении содержимыми.

Директор Педагогического института в каждые полгода представляет общему Собранию план учения, сообразный намерению сего учреждения. Он не только надзирает, чтоб по оному в точности было исполнено, но и сам наблюдая за поведением учащихся, руководствует их в учении... наставляя в искусстве преподавать науки ясным и систематическим образом» [8, с. 289].

Передбачалися типовим Статутом 1804 р. і інші інститути при університетах — медичні, юридичні тощо. Але їх створення при Київському університеті свідомо відсувалося на майбутнє. В імператорському указі «Про заснування в Києві університету...» від 8 листопада 1833 р. про медичний факультет говориться як про далеку перспективу. Юридичний, навпаки, начебто мав бути відкритий негайно, але, як виявилось, залишилося неврегульованим його кадрове забезпечення при наявності контингенту казенних студентів. Тож і влилися набрані у 1834 р. майбутні юристи-чиновники до загального Інституту казеннокоштных студентів, котрий з кінця листопада 1834 року почав і їм давати вчительську підготовку. Іншої він просто не міг забезпечити.

Зволікання з відкриттям Юридичного інституту пояснюється тим, що протягом першого академічного року в університеті працював лише один вчитель правознавства, колишній вихованець Кременецького ліцею О. М. Міцкевич, рідний брат знаменитого польського поета. А для відкриття інститутів, у тому числі і Педагогічного, потрібно було не менше чотирьох професорів, що жорстко регламентував Проект статуту 1833 р., зобов'язуючи відповідних професорів з профільних для гімназій дисциплін забезпечувати набуття студентами вчительського фаху вже з початку першого семестру. «Наблюдение за учебною частию приготовляемых к учительскому званию студентов возлагается на профессоров россий-

скої словесності, древньої філології, філософії і чистій математики. Из них профессор философии преподает педагогику. Независимо от преподавания в университете, профессора сии обязаны заниматься по два часа в неделю с оными студентами» [28, §§ 67—68].

Окрім обов'язкових предметів, що вивчались на історико-філологічному і фізико-математичному відділеннях філософського факультету, студенти новоствореного закладу опановували ґрунтовний курс педагогіки, писали випускні роботи, проходили педагогічну практику. Як зазначалось в проекті Статуту університету св. Володимира 1833 р., «студенты, предназначаемые к званию учителей, сверх слушания университетских курсов, получают руководство в практических упражнениях по части отечественной словесности, древних языков, математики и педагогики, сочиняют рассуждения, произносят пробные лекции и, под надзором профессоров, дают уроки в училищах» [28, §§ 67, 68].

Необхідні за Статутом кадрові умови відкриття Педагогічного інституту склалися на кінець листопада 1834 р. З початку семестру в університеті працювали лише три професори з чотирьох необхідних для створення за статутними умовами самостійного закладу підготовки вчителів [108, 643]. Це професор російської словесності М. О. Максимович, ректор і декан історико-філологічного відділення; професор давньої філології М. Ю. Якубович; професор чистої математики С. С. Вижевський, декан фізико-математичного відділення. Не було лише професора філософії, який мав читати педагогіку, профільну для Інституту дисципліну.

На цю посаду запросили молодого викладача Київської духовної академії О. М. Новицького [30], який 17 жовтня 1834 р. розпочав в університеті лекції з філософії, залишаючись на якийсь час викладати в академії. В листопаді О. М. Новицький отримує університетську кафедру філософії і залишає академію. З його приходом до університету та початком педагогічних читань напередодні свята Введення в Храм Пресвятої Богородиці (21 листопада 1834 р.) відбулося фактичне відкриття Педагогічного інституту при університеті св. Володимира.

Посаду директора вчительського закладу довелося обійняти М. О. Максимовичу, суміщаючи її з ректорством і деканством. Її не могли запропонувати М. Ю. Якубовичу та С. С. Вижевському, полякам за національністю. Не міг зайняти цю посаду і українець О. М. Новицький, який хоч і користувався репутацією глибокого філософа та педагога, але його «російська словесність» була, так би мовити, не на висоті, бо часто-густо супроводжувалась польсько-українським суржиком [54, 496]. Зважаючи на тогочасне акцентування урядом російськомовної підготовки вчителів, зобов'язаних нести «дух русского народа», зрозуміло, чому першим директором Педагогічного інституту став М. О. Максимович.

Свідчення про покладену на нього Статутом копітку директорську роботу у наставлянні майбутніх учителів у мистецтві викладати науки зрозуміло, ясно і систематично є у споминах його учнів [202, 154—160]. Після звільнення у 1835 р. з посади ректора за власним бажанням, М. О. Максимович продовжував залишатися директором вчительського інституту казенних студентів до 1841 р. Бо наступні ректори — В. Ф. Цих (1836 — квітень 1837), К. О. Неволін (1837—1843) за своїми науковими спрямуваннями були далекими від проблем вчительської освіти.

Умови прийому казенних студентів до Педагогічного інституту були особливими. Абітурієнти складали не тільки іспити із загальних предметів гімназичного курсу [8, 286], але й проходили жорсткий відбір за національними та віросповідальними ознаками і укладанням угоди про казенне утримання та зобов'язанням після закінчення Інституту «прослужити 6 років у тому відомстві, в яке ви начальством призначені будуть» [28, § 73]. До кінця 1850-х років казеннокоштні студенти Педагогічного інституту отримували вчительську підготовку, починаючи з 1 семестру.

Студенти Педагогічного інституту, на відміну від інших студентів університету, перебували хоч і на повному пансіоні, але під жорстким наглядом інспектора, якого призначав сам міністр, і двох помічників інспектора, яких призначав попечитель округу [28, §§ 74—75]. Наглядала за студентами також університетська поліція та ексектор [28, р. XIII]. Уявлення про статус і вплив інспектора дають штатні розклади тодішніх університетів. Це — друга після ректора особа і за своїм впливом, і за посадовим окладом. Помічники також цінувалися на рівні професорів, причому ординарних.

Як свідчить М. Ф. Владимирський-Буданов, «Институт казеннокоштных студентов сначала помещался в наемных домах (в Липках) [приватні будинки Корта і Гербеля. — *Авт.*]; а с окончанием собственного здания Университета, — в главном корпусе его. С устройством Медицинского института, этот последний помещался отдельно, между тем как институты педагогический и юридический всегда вместе... помещение для них отведено было на 4-м этаже здания» [108, 640]. «Еще по штату 1833 г. при институте казеннокоштных положена была студенческая больница... Воспитанники институтов имели особые права на пользование библиотекою Университета» [108, 640—641].

М. Ф. Владимирський-Буданов особливо наголошує, що «згідно зі Статутами 1833 та 1842 рр. Інститути (педагогічний та юридичний. — *Авт.*) були не благодійними закладами при Університеті, а окремими навчально-виховними закладами, зв'язок яких з Університетом полягав тільки у тому, що їх вихованці мали слухати загальнообов'язкові теоретичні університетські лекції. Їхні ж інститутські заняття не повинні були збігатися з факультетським реєстром дисциплін; наприклад, для студентів Педагогічного інституту, які отримували предметну підготовку для роботи в гім-

назіях, на 2-х відділеннях філософського факультету, проводилися обов'язкові лише для них спільні заняття з педагогіки» [108, 643].

У рік відкриття Педагогічного інституту були видані перші свідоцтва наставників і вчителів особам, які пройшли випробування інститутською комісією з професорів російської словесності, математики, філософії і педагогіки. Як свідчить «Звіт за 1835 рік», в якому відображені результати роботи університету св. Володимира протягом першого академічного року, випробування на отримання вчительських атестатів пройшли 9 осіб [36, арк. 32 зв.]. Тобто відразу після свого відкриття 21 листопада (4 грудня за новим стилем) 1834 р. Педагогічний інститут при університеті св. Володимира дав дорогу в життя атестованим світським вчителям для Києва і Київської губернії.

Чому ж цей педагогічний заклад довгий час носив назву «особливої виховної установи»? Бо, по-перше, він готував не просто вчителів, а так би мовити «ідеологічних бійців», здатних в умовах поліфонії національних інтересів різних верств населення краю проводити імперську ідеологію. Цим заклад суттєво відрізнявся від педагогічних інститутів при університетах більш «спокійних» регіонів. По-друге, закритість і «напівказармене» утримання «особливого виховного закладу» мало на меті якомога ефективніше ізолювати його вихованців від ідейних впливів неросійських студентських земляцтв. По-третє, особливості цієї педагогічної установи цілком обумовлювалися політичною місією Київського університету в перші десятиліття його існування.

Трансформації Педагогічного інституту в другій половині XIX століття

Розпочавши підготовку світських вчителів для Київщини і прилеглих губерній, Педагогічний інститут при університеті св. Володимира прагне постійно вдосконалювати свою діяльність. Вивчається питання про неперервну педагогічну практику казенно-коштных студентів. Щоб доцільніше організувати її, було вирішено набирати студентів до університету лише раз на рік [34]. Студенти-педагоги починають проходити практичні заняття в Першій Київській гімназії [41], елітарному навчальному закладі.

Педагогічний інститут продовжував розпочату у 1834 р. справу атестації на звання вчителя осіб, які закінчили відповідні навчальні заклади. Створюються і поширюються Правила випробувань для тих, хто бажає отримати звання вчителів у гімназіях і училищах Київщини [47; 48]. У 1838 р. відбувся нечисельний перший випуск вчителів — вихованців Педагогічного інституту.

Удосконалюється система семестрових і річних іспитів. Вона стає більш жорсткою [37; 46]. Значним чином це зумовлюється все частішими проявами порушення казенними студентами дисципліни. Спартанські умови їхнього утримання нерідко обертають-

ся мовчазним протестом молодих людей. Цей протест виражався у самовільних втечах з «штрафгаузу», запізненнях, ігноруваннях взятих зобов'язань щодо розподілу на роботу. Нагляд за казеннокоштными студентами, майбутніми «ідеологами», покарання за провини посилюються, про що свідчать «Правила для арештованих у карцері студентів» [39].

На початку 1839 р. в Київському університеті сталася перерва в його академічному житті. Причиною того було викриття серед польських студентів гуртка, що начебто готував повстання. Подія ця потягла прикрі наслідки: 35 студентів-поляків понесли різні покарання; декількох професорів відправили у відставку або перевели до інших навчальних закладів; попечитель Є. фон Брадке подав прохання про звільнення. Київським генерал-губернатором і куратором навчального округу став жорсткий Д. Г. Бібіков. Заняття в університеті були припиненні указом царя [49] до вересня 1839 р. Але ректором університету залишився призначений ще після смерті В. Ф. Циха у 1837 р. юрист Костянтин Олександрович Невлоїн, який виконував ректорські обов'язки до 1843 р., тобто вже після введення в дію другого Статуту Університету св. Володимира.

Проректором і деканом юридичного факультету був ординарний професор С. М. Орнатський, професором богослов'я і настоятелем університетської церкви — протоієрей І. М. Скворцов, професором богослов'я римсько-католицького віросповідання і настоятелем Університетської римсько-католицької церкви — канонік І. П. Головинський. Деканом історико-філологічного відділення філософського факультету став професор грецької словесності І. Я. Нейкірх, а фізико-математичного відділення філософського факультету — професор астрономії В. Ф. Федоров. Ординарними професорами університету залишались М. О. Максимович, С. О. Богородський (право), О. М. Новицький, Е. К. Гофман (геогнозія), О. О. Федотов-Чеховський (право), Р. Е. Траутфеттер (ботаніка, географія), М. А. Дяченко (чиста математика, викладав у Педагогічному інституті), В. Ф. Домбровський, В. П. Чехович (фізика). Ад'юнктами (асистентами ординаторських професорів і кандидатами на професорство) були П. С. Авсенєв, О. К. Деллен, О. М. Тихомандрицький, М. Д. Іванишев, О. І. Ставровський та інші [51, 3—7].

У червні 1842 р. університет отримує власну будівлю на Володимирській. Тоді ж був упроваджений і новий Статут університету [53], що підтверджував і закріплював статус Педагогічного інституту, який параграфом 53 віднесений до «особливих закладів при Університеті св. Володимира» [53, арк. 549—549 зв.]. У § 54 наголошувалося: «Целью учрежденных при Университете св. Владимира институтов есть: у Педагогического — образование учителей для гимназий и уездных училищ» [53, арк. 549 зв.]. У Статуті визначений контингент щорічного набору студентів до Педагогічного інституту у кількості 30 осіб. Відзначимо, що він був на 33% більший,

ніж у педагогічних інститутах решти університетів імперії. Розміщувався Педагогічний інститут на 4-му поверсі нової будівлі університету.

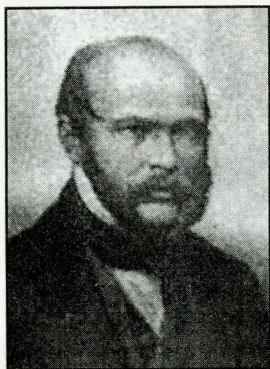
В середині сорокових років щорічний набір студентів Педагогічного інституту збільшується і у 1847 р. досягає 41 особи. Постає питання про поглиблення теоретичної підготовки майбутніх вчителів у галузі педагогіки. В 1850 р. при інституті відкривається кафедра педагогіки [57], на яку призначається випускник Київської духовної академії 1837 р., ординарний професор і доктор філософії С. С. Гогоцький [59]. З 1852 р. педагогіка стає обов'язковою дисципліною Університету св. Володимира [60]. Для постійних практичних занять студентів Педагогічного інституту при ньому створюється педагогічна семінарія [61].

С. С. Гогоцький

Не можна вважати, що відкриття в університетах кафедр педагогіки було у 1850 р. чимось винятковим. Скоріше навпаки. Їх відкриттю передувало закриття кафедр філософії та заборона викладання філософських дисциплін [55], з яких лише психологія (причому — дослідна) і логіка дозволялись до читання виключно професорами богослов'я. О. М. Новицький втратив роботу і після довгих поневірянь став цензором. С. С. Гогоцький цілком перейшов на викладання педагогічних дисциплін.

О. М. Новицький, який своїми лекціями з педагогіки у 1834 р. започаткував Педагогічний інститут казеннокоштных студентів, неодноразово обирався деканом історико-філологічного відділення філософського факультету. У 1838 р. він змінив на цій посаді М. О. Максимовича. У вересні 1839 року на зміну О. М. Новицькому прийшов Іван Якович Нейкірх (1803—1870), випускник Дерптського університету, філолог, знавець старогрецької мови, який шість разів обирався деканом першого відділення філософського факультету [108, 388—390]. Після нього у 1840 р. деканом знову став О. М. Новицький, якого знову також змінив на цій посаді І. Я. Нейкірх у 1845 р., залишаючись на ній до кінця грудня 1849 р. Заборона викладання філософії у 1850 р. вибила його з кар'єрного русла, як, напевно, трохи раніше вибила О. М. Новицького із русла науково-дослідницького несправедлива критика М. Г. Чернишевського [210], спрямована проти фундаментальної історико-філософської праці київського подвижника. Яскравий дослідник і непересічний освітянин покинув університетську ниву. Але залишив на ній двох колег-однодумців — С. С. Гогоцького і П. С. Авсенєва.

М. І. Пирогов

У 1855 р. на російський трон зійшов Олександр II. Відбуваються ліберальні перетворення, що зачепили і Київський університет та його Педагогічний інститут. Велику роль у цих перетвореннях відіграв Микола Іванович Пирогов (1810—1881), який з 1858 р. по 1861 р. був попечителем Київського навчального округу. З ним та за допомоги його заступника Й. Г. Міхневича [65] були введені послаблення в організацію підготовки вчителів, зокрема скасовано казеннокоштне жорстке інтернатне утримання студентів педагогічного і юридичного інститутів [66]. Після прийняття урядової постанови про ліквідацію педагогічних інститутів при університетах як закритих інтернатних закладів, Педагогічний інститут при Київському університеті св. Володимира трансформується в Особливі вищі педагогічні курси [68].

Підтримуючи намічену трансформацію, новий попечитель Київського навчального округу М. І. Пирогов ще до виходу постанови від 20 березня 1860 р. «Про влаштування педагогічних курсів...» [76] оперативно провів перетворення Педагогічного інституту у Вищі дворічні педагогічні курси при Університеті св. Володимира.

Таке перетворення не означало, що курси за своїм статусом були нижчими за педагогічні інститути. Навпаки, їхня значимість підвищувалась. До того ж більш широкі демократичні порядки, зокрема організація навчання, відвідування занять, переселення майбутніх вчителів на приватні квартири, оплачувані з казни, мобілізація додаткових коштів. Про це свідчить хоча б те, що кошти казенних студентів розформованого юридичного інституту були направлені «на усиление средств педагогических курсов при сем же Университете» [74, 503]. Проте мета створення курсів була погано продуманою, що швидко призвело до хронічної нестачі вчителів для недержавних училищ. На курсах мали «готовить учителей для одних только казенных учебных заведений» [76, 539]. Приймали на курси тепер «лише тих, хто закінчив курс при Університеті» [Там само] з фізико-математичних та історико-філологічних відділень, один раз на рік (серпень) [77, 546]. Заняття вели професори університету [77], які раніше працювали в Педагогічному інституті. Вищі дворічні педагогічні курси при університеті св. Володимира фактично існували з 1858 по 1867 рр., поки не випустили усіх, раніше набраних на навчання курсистів.

Знаковою для НПУ ім. М. П. Драгоманова, як спадкоємця Педагогічного інституту є та обставина, що у 1863 р., по закінченні Університету зі ступенем кандидата, на Вищі педагогічні курси вступив Михайло Драгоманов [54, 187], поєднуючи навчання на кур-

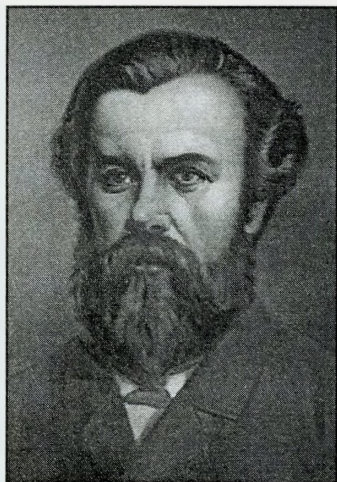
сах з роботою молодшим вчителем географії у Другій київській гімназії. Саме з курсів він перейшов у приват-доценти історико-філологічного факультету університету.

Як уже зазначалось, Вищі педагогічні курси при університеті готували вчителів лише для державних училищ [76, 539]. Коли ж у 1859 р. на Київщині з ініціативи групи студентів університету, до якої входив М. П. Драгоманов, і за підтримки М. І. Пирогова [70] починається стрімке поширення «недільних шкіл» для робочого люду, постає питання про влаштування в Києві недержавних Вищих педагогічних курсів [76; 68], які б готували вчителів для народних училищ. У 1860 р. виходить «Положення про жіночі навчальні заклади відомства Міністерства народної освіти» [79]. Їх дозволили відкривати лише на кошти місцевого самоврядування і товариств. [79, 576]. Вони могли готувати вчителів для приватних училищ.

Але ще в 1862 р., тобто задовго до відкриття в Києві Вищих жіночих педкурсів, при університеті знову відновлює діяльність Педагогічний інститут. На цей раз він функціонує під назвою Педагогічної школи для приготування народних вчителів [82]. «У зв'язку з розширенням мережі шкіл, — пише ректорові університету св. Володимира М. Д. Іванишеву тодішній попечитель Київського навчального округу, — необхідно озайотиться и приготовлением для этих школ дельных учителей» [82, арк. 1—3]. Педагогічну школу він пропонує розмістити в просторій університетській будівлі, залучивши до роботи «профессоров и учителей, сочувствующих видам Правительства в этом важном деле» [Там само].

Влітку 1863 р. піднімається нова хвиля реформ, які зачепили і університет, і педагогічні навчальні заклади при ньому, і взагалі освіту. Вони були пов'язані, зокрема, із заснуванням Міністерства народної освіти [83], прийняттям нового Загального Статуту університетів [84; 85], із новими організаційними формами вищої педагогічної освіти.

За новим Статутом «§ 1. Каждый университет состоит из факультетов; § 2. Факультеты, входящие в состав Университетов, суть: историко-филологический, физико-математический, юридический и медицинский» [85, 1040]. Про педагогічні підрозділи, як особливі освітні заклади, в Статуті нічого не говорить. Але це не означає, що університети не мали до закладів вищої світської педагогічної освіти прямого чи опосередкованого відношення. Про

М. П. Драгоманов

Будівля Другої київської гімназії

це свідчить хоча б особлива місія попечителя [85, 1047] навчального округу, який одночасно був начальником над університетом [85, § 3] і начальником над освітніми закладами округу. Користуючись великими правами, попечитель уповноважувався урядом «действовать всеми способами, хотя бы они и превышали его власть» для забезпечення університетом підготовки вчителів для окружних шкіл.

У 1863 р. Університетом св. Володимира вводиться в дію новий Статут, який обумовив подальшу еволюцію закладів вищої педагогічної освіти, започаткованих педінститутом при Університеті св. Володимира — Педагогічної школи і Вищих педкурсів. На «основании Высочайше утвержденного 20-го Марта 1860 г. особого Положения о сих курсах» [77, 1144], Вищі педагогічні курси діють самостійно від університету.

У 1860—1870-х роках Міністерство народної освіти Російської імперії здійснює ряд заходів, спрямованих на збільшення кількості педагогічних кадрів. Ці заходи знайшли відображення у постановах «Об обращении 150-ти стипендий Министерства народного просвещения в обязательные, с предназначением производства оных тем студентам, которые обяжутся перейти в Педагогические курсы» [86], «О мерах к привлечению в Педагогические курсы большего числа молодых людей и об изменении § 18 Положения о педагогических курсах» [87, 1156]. Однак вчителів катастрофічно не вистачало. Бо виокремлені курси не мали такого авторитету, як Педагогічний інститут чи курси при університеті.

З метою ліквідації дефіциту педагогів у 1865 р. з'являється нова Постанова Міністерства народної освіти: «О приготовлении учи-

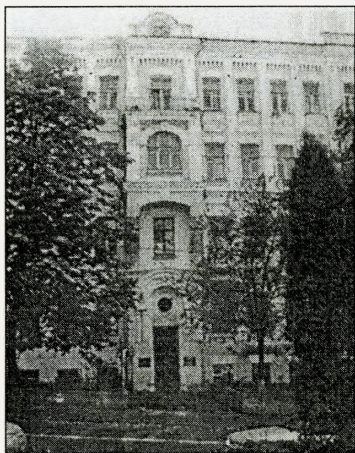
телей гімназій и прогімназій... и возложение этого дела на Университеты» [90, 147]. Згідно з нею підготовка педагогічних кадрів знову повертається до Університету св. Володимира. Тут відкриваються (поновлюють роботу) педагогічні курси, що посилюють своє значення у відповідності з міністерською постановою 1867 р. «Об определении пожелавших стать учителями в педагогические при Университетах курсы» [92, 432]. «Підготовка до вчительського звання починається впродовж навчання в університеті при факультетах історико-філологічному і фізико-математичному. Студенти, які виявили бажання стати вчителями, слухають лекції професорів цих факультетів разом з іншими студентами і, окрім цього, мають окремі заняття, важливі для їхньої майбутньої професії, під керівництвом професора педагогіки і деяких з професорів факультету. Після закінчення загального університетського курсу, вчительські кандидати... причисляються на один рік до гімназій для практичних занять, а після підтвердження їх педагогічних здібностей, призначаються на посади вчителів гімназій і прогімназій» [90, 147—148].

Новостворені педагогічні курси були фактично педагогічним інститутом при університеті. Авторитет таких курсів призвів до виникнення ще одного типу навчальних закладів, вибудованого за парадигмою педагогічного інституту, оскільки, як побачимо, цей тип також виник при університеті, хоча згодом став самостійним. Мо-ва йде про Вищі педагогічні жіночі курси.

Роздільне навчання осіб чоловічої і жіночої статі (університет був суто чоловічим навчальним закладом) призводило до того, що більшість жінок російської імперії здобували освіту за кордоном. Але революційні події в Європі призвели до появи урядового указу про заборону закордонної освіти. Отож у 1870 р. Південно-Західне відділення імператорського товариства природознавців і відкриває при Університеті св. Володимира безплатні публічні лекції для жінок. Лекторій поступово переріс у Вищі жіночі педагогічні курси.

У 1878 р. Вищі жіночі курси стають самостійним навчальним закладом. Роботу з їхнього реформування провели професори університету О. І. Селін, В. С. Іконніков, В. Б. Антонович, О. С. Шклярєвський, О. Б. Котляр на чолі з вже згадуваним доктором філософії, завідувачем кафедри педагогіки, професором С. С. Гогоцьким, призначеним директором [97—107].

Як завідувач кафедри педагогіки, С. С. Гогоцький продовжив справу О. М. Новицького і викладав педагогіку спочатку в Педагогічному інституті, а після його перебудови — на Вищих педагогічних курсах. Він, буваючи у закордонних відрядженнях, жваво цікавився станом освіти за рубежем. Досвід роботи навчальних закладів Заходу Гогоцький використав в організації становлення жіночої освіти у Києві, де, як відомо, на той час існувало лише кілька вищих навчальних закладів — Київська духовна академія та Університет св. Володимира і закритий Інститут шляхетних дів-

У цій будівлі з 1878 року працювали
Вищі жіночі педагогічні курси

чат. С. С. Гогоцький, разом зі своєю дружиною Євдокією Гогоцькою, (до речі, видавцем газети «Київський телеграф», засновницею однієї з перших недільних шкіл у Києві восени 1859 р.) ініціював становлення педагогічної освіти серед жіночого населення Києва.

С. С. Гогоцький по праву вважається фундатором Вищих жіночих курсів у Києві, відкритих у 1878 р. Спочатку вони розміщувались на розі Бібіковського бульвару та Тимофіївської вулиці (в будинку М. Д. Фромета), зараз тут знаходиться УВІР МЗС України [100]. У 1878—1880 рр. С. С. Гогоцький був головою педагогічної ради цих курсів і протягом всього часу їх існування викладав там педагогіку та психологію. Крім того, вчений викладав педагогіку і в 1854—1860 рр. у жіночій гімназії графині Левашової та деякий час у Київському інституті шляхетних дівчат, а також безкоштовно викладав педагогіку в Київській духовній семінарії (з метою сприяння педагогічній освіті пастирів церкви).

Окрім С. С. Гогоцького на ВЖК викладали університетські професори В. С. Іконніков (російська історія), Ф. Я. Фортинський (історія середніх віків), В. Б. Антонович (російська історія), І. В. Лучицький (нова історія), П. І. Аландський (стародавня історія), Ф. Г. Міщенко (історія стародавньої літератури), О. О. Козлов (логіка та історія філософії), П. Е. Ромер (аналітична геометрія та інтегральне числення), М. Ф. Хандриков (алгебра, тригонометрія, астрономія, диференціальне числення), Ф. М. Гарнич-Гарницький (хімія), М. М. Шіллер (фізика), О. С. Шклярєвський (гігієна), В. П. Єрмаков (стереометрія), Н. А. Фаворов (богослов'я) та інші [107].

На курси за результатами екзаменаційних випробувань приймалися випускниці гімназій та інститутів шляхетних дівчат. Навчання продовжувалось два роки на відділеннях історико-філологічному і фізико-математичному за програмами Університету св. Володимира та за участю університетських професорів. Академічний рік починався 15 вересня і закінчувався 1 травня. Плата за навчання була 25 карбованців на рік [99]. З 1881 р. тривалість навчання, як і в університеті, становила 4 роки [107]. Програми дисциплін, які читались на курсах, надавались ректором Університету св. Володимира і затверджувались попечителем округу [97, арк. 2]. Пізніше, у ХХ ст., курси називались «Жіночим університетом Св. княгині Ольги».

Вищі жіночі курси сприяли задоволенню потреб шкіл Київщини у вчителів історії, філології, математики, фізики. Проте ще до

їх відкриття існував значний попит новостворюваних училищ щодо вчителів географії і порівняльного народознавства. Університет св. Володимира готував географів на фізико-математичному факультеті. Але нечисельні університетські географи надзвичайно рідко потрапляли на вчительську роботу. До того ж профільна кафедра фізики і фізичної географії, яку з 1846 р. очолював професор Кнорр, була далекою від проблем порівняльного народознавства. Ще у 1850 р. Київський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков спробував зробити географію обов'язковою дисципліною, але міністр освіти 19 вересня 1851 р. скасував це рішення, зазначивши, «що географія на може бути предметом університетського викладання» [108, 556]. Можливо, міністр і мав рацію, оскільки викладання географії Д. Г. Бібіков планував покласти не на природників широкого профілю — Р. Е. Траутфеттера (ректора з 6 травня 1847 р. по 6 травня 1859 р.), К. М. Феофілактова, який пізніше був теж ректором, не на етнографів типу В. В. Тарновського, а на одного з професорів політичної економії, до того ж без оплати.

Тому підготовкою вчителів географії і компаративного народознавства, винесеною за межі університету цілком у душі інших спадкоємців Педагогічного інституту, почали опікуватись громадські організації. Ще на початку семидесятих років XIX ст. коштами Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та зусиллями вже названих університетських професорів, за сприяння двох активних діячів товариства — М. П. Драгоманова і П. П. Чубинського був започаткований Географічний інститут, в якому навчались майбутні вчителі географії і порівняльного народознавства. Головою відділення географічного товариства і попечителем Географічного інституту став поміщик Г. П. Галаган, фундатор у 1871 р. колегії (навчального закладу для хлопчиків), яка носила ім'я його сина Павла, який вмер підлітком, і знаходилася на вулиці Фундуклеївській (нині Б. Хмельницького) в будинках №№ 7 та 9.

Викладали у Географічному інституті активні діячі Київської старої «Громади» — історик проф. В. Б. Антонович, який також співпрацював із ВЖК, професор права О. Ф. Кістяківський, П. І. Житецький, М. К. Чалий, політекономіст (перший перекладач «Капіталу» К. Маркса російською мовою) М. І. Зібер, антрополог Ф. К. Вовк, етнограф О. О. Русов. З лекціями виступали професор геогнозії К. М. Феофілактів, харківські професори О. О. Потєбня і Д. І. Багалій та інші. Викладав у Географічному інституті (правда, недовго) філософ, професор педагогіки і директор ВЖК С. С. Гогоцький, історик філософії О. О. Козлов. Працював у ньому і М. П. Драгоманов, котрий, як відомо, ще на початку шестидесятих років суміщав викладання географії у Другій київській гімназії (бульвар Т. Шевченка, № 18) з навчанням на Вищих педагогічних курсах, які входили до складу університету.

Таким чином, у ході тривалих трансформацій Педагогічний інститут при Університеті св. Володимира породив протягом XIX століття принаймні три освітні заклади, які забезпечували підготовку вчителів для Київського навчального округу. Це, по-перше, внутрішні університетські Вищі педагогічні курси, по-друге, автономні від університету Вищі педагогічні курси, зокрема жіночі, по-третє, — Географічний інститут. Їхнє виникнення і функціонування було генетично пов'язане з університетом і його Педагогічним інститутом. Багато викладацьких кадрів одночасно працювали як в університеті, так і в новостворених вищих педагогічних закладах. Приміщення і аудиторії їм також незмінно надавав університет. Ці факти аж ніяк не є випадковими. Саме завдяки їм два традиційно «вчительські» університетські факультети, Вищі педагогічні жіночі курси, Географічний інститут фігурують серед інституцій, що після ліквідації університету у 1920 р. утворили Київський інститут народної освіти ім. М. П. Драгоманова [166, арк. 126].

Спадкоємці Педагогічного інституту на початку XX століття

Стрімкий зліт капіталізації економічного життя Росії в кінці XIX — на початку XX ст. обумовив ряд нових тенденцій у галузі освіти. Розвиток промисловості і транспорту призвів до розширення мережі нижчих і середніх технічних та ремісничих училищ. У свою чергу, це викликало потребу в нарощуванні кількості початкових шкіл, особливо у сільській місцевості. Постає питання про запровадження загального початкового навчання в країні. Реформується середня школа. Поряд з гімназіями і реальними училищами з'являються комерційні училища. Загострюється питання про забезпечення початкових і середніх шкіл вчителями з відповідною педагогічною освітою.

Як показано у відомій книзі Ф. Г. Паначина, серед педагогів початкової школи «вищу освіту мали 0,1% вчителів і 1% вчительок; середню світську — відповідно 1,2% і 33,1%; середню педагогічну — 31,9% і 3,5%...» [195, 134]. Серед викладачів середніх навчальних закладів у 1901 р. з 10 тис. осіб лише половина мала вищу освіту [195, 135]. Серед вчителів середніх технічних, реальних, комерційних училищ швидко знайшли притулок різні пройдисвіти без відповідної освіти і належної практики. Як і сьогодні, «викладачі» різного роду «менеджментів», влаштувальники «психологічних тренінгів», напівосвічені «правознавці» і «комерсанти» заповнили на початку XX століття професійно орієнтований сектор освіти. Лише початкова школа, де здебільшого працювали вчителі за покликанням, середня (гімназії, реальні і комерційні училища міст зі стійкою освітньою традицією) — приймали на роботу з випробувальним (кандидатським) терміном людей із вищою освітою, як правило, університетською. Але найбільш бажаним для відповідальних керівників

середніх училищ було поєднання університетської освіти кандидатів з вищою педагогічною. Після перетворення у другій половині XIX ст. педагогічних інститутів при університетах Росії у Вищі педагогічні курси та надання їм самостійності справою вищої педагогічної освіти, зокрема в Києві, почали займатися недержавні заклади. Добре, що їх фондували, опікали і в них викладали справді яскраві фахівці — професори Університету св. Володимира. Саме цими недержавними закладами — спадкоємцях університетського Педагогічного інституту — задовольнялася на початку XX століття потреба Києва і Київщини у кваліфікованих вчителів.

Але не перестанемо наголошувати, що ключові кадри для них, які впродовж багатьох наступних десятиліть (чи то в КІНО ім. М. П. Драгоманова, чи то в Київському педінституті ім. О. М. Горького) творили особистість педагога, формували і на початку XX ст. усе той же Університет св. Володимира. Як і раніше, він складався із чотирьох факультетів — історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного і медичного. З них два перших традиційно готували кандидатів на вчительські посади. Але для отримання таких посад кандидати мали пройти педагогічну підготовку, яка забезпечувалася практикою у навчальних закладах.

У 1907 р. на історико-філологічному факультеті впроваджується нова спеціальність — «філософія». Студенти факультету, які обрали філософську спеціальність (всього спеціальностей було 10), вивчали такі предмети: 1. Вступ до філософії (3 год. на тиждень, протягом 1 семестру); 2. Історія стародавньої філософії (3 год., 1 сем.); 3. Історія середньовічної і нової філософії (3 год., 1 семестру); 4. Логіка (3 год., 1 сем.); 5. Психологія (3 год., 1 сем.); 6. Педагогіка (2 год., 2 сем.); 7. Етика (1 год., 1 сем.); 8. Платон (2 год., 1 сем.); 9. Аристотель (2 год., 1 сем.). Окрім них слухались спеціальні курси, вивчалися позафакультетські предмети [113, 1—3].

На початку XX ст. студентам-філософам читали лекції О. Н. Гіляров, С. А. Ананьїн, Г. І. Якубаніс, П. В. Тихомиров, П. Я. Светлов, С. Т. Голубєв, Н. М. Боголюбов, М. Е. Поснов, В. В. Зеньковський, А. І. Сонні. На лекції, що читались професорами для студентів-філософів, приходили студенти — фізики, математики, природознавці, географи, медики. Великою зацікавленістю користувалися лекції з психології, які читав С. А. Ананьїн, майбутній фундатор психологічної школи СРСР, педагогіки, що викладалася як суто філософсько-антропологічна наука Г. І. Якубанісом, О. Н. Гіляровим та іншими. Сплеск філософських рефлексій щодо проблем особистості, фахівця в екстремальних ситуаціях, науковця на комунікативному роздоріжжі, — породив на початку XX століття невелику, але славу когорту випускників Університету св. Володимира, які, продовживши традиції, заклали фундамент майбутнього київської вищої педагогічної освіти.

Декілька попередніх штрихів, пов'язаних з іменитими випускниками університету кінця XIX — початку XX ст., які прослави-

лись підготовкою педагогів і про яких сучасним педагогам НПУ імені М. П. Драгоманова варто було б знати якомога більше.

У кінці вісімдесятих років XIX ст. фізико-математичний факультет закінчив Г. К. Суслов (1857—1935 рр.), видатний механік, вчитель П. В. Воронця (1871—1923 рр.), декан фізико-математичного факультету (1906—1910 рр.), директор Вищих жіночих педагогічних курсів (1910—1920 рр.). У 1902 р. в університеті почав працювати видатний математик і педагог Д. О. Граве, вчитель О. Ю. Шмідта. Тут же працювали учні М. П. Авенаріуса І. І. Косогов, Г. Г. Де-Метц. З фізико-математичного факультету вийшов професор К. М. Щербина, віце-голова Фізико-математичного товариства при університеті, фундатор і до 1920 р. незмінний директор Київського учительського інституту. Особливої уваги заслуговує постать І. О. Сікорського (1842—1919 рр.), який знав М. П. Драгоманова на освітній ниві і співпрацював з ним ще у 70-ті роки. На початку XX століття він створив у Києві Фребелівський педагогічний інститут, розробляв такі дисципліни як педагогіка виховання, корекційна педагогіка. Не можна не згадати П. А. Тутковського (1858—1930), випускника фізико-математичного факультету 1881 р., який на початку XX ст. посприяв відновленню діяльності Київського географічного інституту, а з 1913 р. став одним з його керівників, послідовно працював разом з О. В. Фоміним, В. І. Лучицьким, С. А. Ананьїним, О. М. Гіляровим, І. В. Єгоровим, М. Г. Холодним та ін. до 1920 р., коли Географічний інститут влився в КІНО імені М. П. Драгоманова.

Окрім Г. К. Сулова, К. М. Щербини, І. О. Сікорського, П. А. Тутковського варто назвати А. В. Жекуліну — всі вони були організаторами та керівниками вищих педагогічних навчальних закладів Києва початку XX ст., де плідно працювали інші професори Університету св. Володимира, Політехнічного інституту, Київської консерваторії та Комерційного інституту. Професорська спільнота в Києві була хоч і не надто велика, але працездатна і активна. Завдяки спадковим зв'язкам із своїми вчителями — професорами минулих поколінь — київські недержавні педагогічні заклади початку XX ст. були безпосередніми спадкоємцями Педагогічного інституту при Університеті св. Володимира, який існував з 21 листопада 1834 р.

У 1906 р. було відновлено прийом слухачок до Київських Вищих жіночих педагогічних курсів. Наведемо уривок із доповідної записки останнього їхнього директора професора Г. К. Сулова до Комісара Вищих навчальних закладів м. Києва від 17 травня 1920 р. [147, арк. 1—5]: «Киевские высшие женские курсы существуют с 1878 года. В 1888 они были закрыты, а с осени 1906 года вновь возобновили свою деятельность в составе двух отделений (факультетов): Историко-филологического и Физико-математического. Въ 1907 году открыты были Юридическое и Медицинское отделения, но последнее в 1908 году выделилось в самостоятельный Ме-

дицинский институт, функционирующий независимо от курсов. В 1909 году при Юридическом отделении основан был Экономическо-коммерческий отдел.

Преподавание на Высших женских курсах ведется по университетским планам и программам, но с некоторыми особенностями, вызванными неполной согласованностью в программах мужских и женских гимназий, так, на Курсах организовано преподавание дополнительных глав элементарной математики, методики математики, латинского языка, а преподавание на Экономическо-коммерческом отделении является совершенно своеобразным. Благодаря строгому применению на курсах университетских программ и одинакового с Университетом плана преподавания, в 1913 году Министерство Народного Просвещения представило слушательницам Курсов право подвергаться испытаниям в Государственных Комиссиях и получать дипломы наравне со студентами университетов.

Курсы помещаются в собственном здании (Столыпинская 55-а) (зараз О. Гончара, 55. — Авт.), оцененном страховым О-вом «Россия» в 1.050.000 руб.; площадь земли, занимаемая зданием Курсов, 970 кв. сажень.» [147, арк. 1].

Принадібно зазначимо, що у власну будівлю по вул. О. Гончара, 55 (архітектор О. В. Кобелев, до речі, автор будівлі Державного банку) Курси перебралися у 1913 р. До того вони містились на Фундуклеївській, 51, де нині знаходиться головна редакція «Української енциклопедії».

Свідчення останнього директора Курсів спонукають до висновку, що Вищі жіночі курси у Києві, породжені трансформацією Педагогічного інституту при Університеті св. Володимира, не лише продовжили справу підготовки педагогічних кадрів, але й значно збагатили університетські традиції. В різні роки на Курсах навчались від 4500 до 5500 студенток [147]. Викладали тут університетські професори Г. І. Челпанов (читав психологію до 1907 р.), С. А. Ананьїн (педагогіку), О. М. Гіляров (психологію і філософію), Г. І. Якубаніс (естетику), В. В. Зеньковський (богослов'я), О. О. Козлов (філософію).

Справедливим є й другий висновок: оскільки Вищі жіночі педагогічні курси продовжували традиції підготовки вчительських кадрів, закладені Педагогічним інститутом Київського університету св. Володимира, а у 1920 р. увійшли до Київського інституту народної освіти ім. М. П. Драгоманова, їх історію слід вважати складовою частиною історичної еволюції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тим більше, що саме вони стали основою його педагогічного факультету.

Серед вищих педагогічних закладів Києва, створених за парадигмою університетського Педагогічного інституту, треба назвати приватні Вищі жіночі курси А. В. Жекуліної. З 1905 року вони функціонували як вечірній заклад з річним терміном навчання. Після

1907 року Курси з однорічних реформувалися у чотирирічні з трьома відділеннями: історично-літературним, природничо-історичним та історико-економічним. За Статутом 10 січня 1909 р. природничо-історичне відділення було перейменовано на природничо-наукове у складі трьох підрозділів: 1) біологічних, 2) фізико-хімічних і 3) географічних наук.

Перших три роки вивчалися основи природничо-наукових дисциплін в обсязі університетського курсу. Четвертий рік відводився науково-педагогічним наукам та «додатковим відділам основних наук», методам наукових досліджень. Крім того, вивчалися також спеціальні методики, організація і проведення екскурсій і практичних занять. Допоміжними дисциплінами на четвертому році навчання вважалися психологія і логіка, історія та організація школи, гігієна, фізичне виховання. До обов'язкових предметів відносили методики [214, 164—165].

Структура курсів, кількість факультетів і студенток з часом мінялися; в 1914 р. тут навчалось 129 слухачок, в 1915 р. — 163 [138, 11]. До 1913 року курси містилися на вулиці Ярославів Вал, № 36. Протягом 1911—1912 рр. для них та для жіночої гімназії А. В. Жекуліної спорудили будинок по вулиці Львівській (тепер Артема, № 27). На курсах працювали історик В. Данилевич, богослов В. З. Завітневич, історик іудаїзму КДА протоієрей Олександр Глаголев (настоятель церкви Миколи Доброго, де вінчав Михайла Булгакова і Тетяну Лаппа, захисник Бейліса у відомій судовій справі), філософи О. М. Гіляров, В. В. Зеньковський, П. П. Кудрявцев (голова педагогічної ради), літературознавець А. М. Лобода, історик літератури В. Н. Перетц, педагоги В. К. Щербина, Т. Г. Лубенець, В. П. Родніков, О. Ф. Музиченко, П. Ф. Даденков, Л. П. Добровольський, В. І. Гельвіг, О. В. Семеновський, Р. П. Ільїнський [214, 165].

Відсутність на початку ХХ ст. у Києві державних вищих педагогічних закладів змушує керівництво навчального округу і міністерства освіти думати про створення державного педагогічного інституту. У травні 1909 р. був розглянутий проект його штату і кошторис [122, арк. 274—274 зв.]. Оскільки кошторис інституту склав річно 85 000 крб., а з державного казначейства відпускалося лише 20 000 крб., попечитель Київського округу запропонував міністрові освіти обмежитись влаштуванням замість інституту тимчасових річних педагогічних курсів [124, арк. 258]. У липні 1909 р. міністр дає дозвіл на влаштування у Києві «тимчасових педагогічних курсів для підготовки викладачів середніх навчальних закладів» [123, арк. 1]. На листі міністра про додаткове фінансування курсів від 30.09.1909 р. попечитель пише таку резолюцію: «Пригласить проф. Сулова и Дорофеева в субботу, 4 часа». Можливо, мова на цій зустрічі мала йти про розмежування сфер впливу недержавних і державних курсів [123, арк. 2].

Київські державні тимчасові педагогічні курси проіснували до 1920 р. і влилися до КІНО імені М. П. Драгоманова.

Проте дебати щодо державного пединституту виявилися неадемними. У 1909 р. в Києві засновується Учительський інститут. Перші учительські інститути в Україні — Феодосійський (1872 р.), Глухівський (1874 р.) створювались після трансформації педагогічних інститутів при університетах у самостійні педагогічні курси для підготовки вчителів повітових, а за статутом 1872 р. міських шкіл.

Директором Київського учительського інституту за рекомендацією Г. К. Суслова призначили К. М. Щербину, випускника фізико-математичного факультету, професора, Віце-голову фізико-математичного товариства при Університеті св. Володимира. Містився інститут у будинку №74 по вулиці О. Гончара. Спочатку займав дві великі класні кімнати, три малі і кухню, що належали Київському 4-му міському двокласному училищу [127, арк. 1] за вказаною адресою.

Приймали до інституту осіб, які успішно пройшли повний шестирічний курс міського училища (повітової школи). Навчання тривало 3 роки. Навчально-виховний процес проводився за класно-уроковою системою. В кожному класі були вчителі-наставники (класні керівники). Перші два роки студенти опановували загальноосвітні дисципліни. Педагогічна підготовка починалася на другому курсі і продовжувалася на третьому вивченням педагогіки, дидактики, психології, гігієни. Педагогіку читав К. М. Щербина. Програма цієї дисципліни, як показано Н. М. Дем'яненко [214, 151—154] була надзвичайно насиченою, як і програма педагогічної практики. Про ідеологію Учительського інституту дають досить глибоке уявлення тези доповіді К. М. Щербини «Исторический обзор учительских институтов в связи с положительными и отрицательными сторонами постановки педагогического дела в них» [131].

14 серпня 1920 р. Учительський інститут закрили, його слухачі 1 і 2 курсів перейшли до Інституту народної освіти ім. М. П. Драгоманова, про що свідчить протокол № 359/20 останнього засідання його Ради [158].

На початку ХХ ст. в Києві відроджується недержавний вищий педагогічний заклад — Географічний інститут. З жовтня 1910 р. він існує як Тимчасові курси для підготовки викладачів середньої школи з географії. Як свідчить офіційне оголошення канцелярії попечителя округу [132], слухачами могли бути «кандидаты на учительские должности по вышеуказанному предмету, студенты университетов... (не ниже 7-го семестра), слушательницы Высших женских курсов в г. Киеве,.. которым зачтено не менее шести семестров... Слушатели не вносят никакой платы, равно как не получают никаких стипендий». [132, арк. 161]. Пізніше Курси перетворюються у Географічний інститут. Цілком вірогідно, що заняття Географічного інституту певний час відбувались в приміщеннях Київської гімназії № 5, згодом № 8, (Миколаївська площа, тепер

площа І. Франка, № 5). У ній викладали зоогеограф В. М. Артаблевський, геогностик К. М. Феофілактів, деякий час працювали літературознавець О. В. Багрій і етнограф О. О. Русов. Географічний інститут у 20-ті роки очолював відомий ординарний професор Київського університету П. А. Тутковський (1858—1930). Тут же працювали вже згадувані професори В. І. Лучицький, О. В. Фомін, М. В. Довнар-Запольський. Після приєднання інституту до КІНО ім. М. П. Драгоманова, у приміщенні на площі Франка, 5 функціонувала школа, в якій у 1925—1928 рр. викладав фізику майбутній розробник Чорнобильської АЕС, випускник Київського університету О. П. Александров. У ній, між іншим, вчився і теперішній президент НАН України Б. Є. Патон.

У вересні 1907 р. Київським товариством трудової допомоги для інтелігентних жінок був відкритий один із найунікальніших вищих жіночих педагогічних навчальних закладів в Україні — Фребелівський педагогічний інститут [114, арк. 1—17] — приватний вуз з дворічним терміном навчання. Слухачки інституту готувалися до навчально-виховної діяльності і після закінчення повного курсу здобували звання «виховательки-фребелічки і керівника дитячих садків». До інституту приймалися особи від 16 до 40 років, які закінчили не менше шести класів гімназії або інших навчальних закладів, що за своєю програмою прирівнювались до гімназійного курсу. Містився інститут в будинку № 6 по Мало-Житомирській вулиці (нині вул. Малопадвальна).

Особлива увага в педінституті приділялась психолого-педагогічній (теоретичній і практичній) підготовці майбутніх вихователів. Про це свідчить навчальний план, затверджений у 1907 р. педагогічною радою інституту. До нього увійшли такі психолого-педагогічні дисципліни: «Вчення про християнську моральність», «Психологія з викладом основ вивчення про душу дитини», «Педагогіка», «Анатомія і фізіологія людини з більш детальним викладом вчення про нервову систему, із включенням елементарних даних про її патологію», «Гігієна: основні відомості із зверненням особливої уваги на гігієну дитячого віку», «Надання першої медичної допомоги», «Короткі відомості про найголовніші дитячі хвороби, особливо інфекційні», «Відомості про догляд за хворими дітьми», «Теорія Фребелівської системи і огляд дитячої літератури», методика навчання грамоти і лічби, співи, малювання і ліплення, гімнастика, практичні заняття з дітьми за Фребелівською системою. Необов'язковим, але бажаним для слухачок інституту було відвідування курсів шиття, рукоділля. Практичні заняття проводились у притулку Товариства трудової допомоги, а також в інших відповідних закладах за вибором Педагогічної ради інституту. За слухання лекцій встановлювалась плата 60 крб. на рік. Крім цього, при педагогічному інституті функціонували річні платні курси (20 крб. на рік) для підготовки досвідчених нянь, так звана «Школа нянь». Загальнопедагогічна підготовка на цих курсах була дещо скороченою і включала прак-

тичні заняття з дітьми за Фребелівською системою, ознайомлення з дитячою літературою, співи, малювання і ліплення, курси крою, шиття і рукоділля, доведення, надання першої допомоги. За умови успішного складання відповідних іспитів випускниці здобували кваліфікацію «Вченої няні» [115, 3, 4, 8].

Вирішальну роль у подальшій долі Фребелівського педагогічного інституту відіграла та обставина, що у 1908 р., намагаючись позбавитися залежності від благодійного Товариства трудової допомоги, Педагогічна рада визнала за необхідне заснування в Києві Фребелівського товариства для сприяння справі виховання. Причиною стало ігнорування Товариством трудової допомоги педагогічної та наукової мети існування інституту [214, 168—169].

Головою Фребелівського товариства для сприяння справі виховання був обраний перший ректор Фребелівського педагогічного інституту, доктор медицини, професор, зав. кафедри нервових хвороб Київського університету І. О. Сікорський (1842—1919).

Іван Олексійович Сікорський народився в с. Антоновому Київської губернії Сквирського повіту 24 травня 1842 р. Початкову освіту здобув у духовному училищі, продовжив її в семінарії. У 1862 р. екстерном витримав іспит у Київській першій гімназії і вступив до Університету св. Володимира. Прослухавши два курси на природничому відділенні, перейшов на медичний факультет, який закінчив 1869 р. У 1872 р. захистив дисертацію на ступінь доктора медицини. Цього ж року він переїхав до Петербурга, де отримав місце ординатора, а пізніше — приват-доцента клініки душевних і нервових хвороб при Військово-медичній академії. У 1885 р. повернувся до Києва у зв'язку із призначенням професором кафедри душевних і нервових хвороб Університету св. Володимира, у якому викладав протягом 26 років. І. О. Сікорський набув популярності і як лікар-практик, і як громадський діяч та обдарований педагог. Він став засновником Лікарсько-педагогічного інституту для дітей з психічними відхиленнями, Психіатричного товариства та Товариства тверезості у Києві, був почесним членом багатьох учених товариств на батьківщині і за кордоном. Мешкав у будинку № 15 по вулиці Ярославів Вал, де його син Ігор побудував свій перший гелікоптер.

Фребелівський педагогічний інститут засновувався і розглядався у педагогічній системі як «вища жіноча педагогічна школа для наукової і практичної діяльності і спостереження за юною душею» від періоду немовляти і до юнацького віку включно. Передбачалося, що випускниці педвузу зможуть виконувати обов'язки вихователів і викладачів не тільки в дитячих притулках, садках і початкових школах, а й у середній школі. Цьому сприяло те, що слухачки, навчаючись догляду за дітьми, брали участь у спостереженні, вихованні та навчанні дітей у дитячому садку і школі, які містилися в будинку № 68 по Великій Володимирській вулиці [116, арк. 56]. Так, основні предмети «Фребелівської педагогічної системи», методики

різних дисциплін, зокрема, «Загальна психологія», «Психологія дитячого віку» викладалися на конкретних прикладах життя і навчання дітей. Слухачки невеликими групами відвідували заняття в дитячому садку, уроки в школі, а два дні на тиждень кожна з них самотійно займалася із двома дітьми [214, 171].

Як зазначають Н. М. Дем'яненко та І. П. Важинський, для викладання психолого-педагогічних дисциплін у Фребелівському педінституті добиралася лектура виключно з вищою спеціальною освітою. Високий рівень професорсько-викладацького складу підтверджує вирішальне значення загальнопедагогічної підготовки у навчально-виховному процесі педвузу. У різні роки в інституті викладали С. А. Ананьїн («Історія педагогіки»), В. В. Зеньківський («Психологія» і «Логіка»), Н. Д. Лубенець («Теорія дошкільного виховання»), О. Ф. Музиченко («Школознавство» і «Вступ до експериментальної дидактики»), С. Ф. Русова («Теорія педагогіки» і «Дошкільне виховання»), І. О. Сікорський («Душа дитини» і «Вчення про дітей, важких у виховному відношенні»), П. В. Петровський («Педагогічна патологія»), А. Б. Селіханович («Педагогіка»). З багатьма названими фахівцями листувався майбутній відомий вчений-дефектолог, фундатор вітчизняної сурдо- і тифлопедагогіки Іван Панасович Соколянський.

Спадок Педагогічного інституту в Київському інституті народної освіти (КІНО) ім. М. П. Драгоманова (1920—1933 рр.)

Двадцять років ХХ ст. виявились аж надто несприятливими щодо освітньої галузі. Перша світова війна, революційні події 1917 р. та їхні наслідки боляче вдарили по київських навчальних закладах.

Великі потрясіння у ці часи пережив Університет св. Володимира. Після повернення із саратовської евакуації з березня 1917 р. вуз постає перед необхідністю виконання рішень Тимчасового уряду, Української Центральної Ради, а згодом — Гетьманату щодо українізації вищої школи. Проте на основі Закону про автономію університетів від влади, університет св. Володимира відмовився стати україномовним. Тому в кінці 1917 р. утворюється Київський український народний Університет, який у 1918 р. стає державним і співіснує в одному приміщенні з Університетом св. Володимира [139]. Згодом вони об'єднуються в єдиний Київський університет з двома відділеннями — українським і російським [202, 20]. З поверненням у кінці 1919 р. більшовицької влади Київський університет, ректором якого тоді був Є. В. Спекторський [див.: 177], фактично ліквідували: медичний факультет став окремим інститутом, юридичний передали до інституту народного господарства, а два інші — до КІНО ім. М. П. Драгоманова, де вони стали основою фа-

культету професійної освіти, який готував також викладачів для вищих навчальних закладів.

Київські Вищі жіночі педагогічні курси також понесли втрати. В часи обстрілів та бомбардувань Києва заняття відбувались з перервами. Курси то приєднували до університету, то знову робили самостійними. Коштів катастрофічно не вистачало. Проте, як свідчить «Доповідь про стан факультетів ВЖК в осінньому семестрі 1919 р. з часу відступу радянської влади до її повернення» [146], підготовлена директором Г. К. Сусловим, обидва семестри 1919 р. визнані такими, що відбулися. Весняний семестр 1920 року позначений деякими негативними змінами. Близько 25% викладацького складу виїхали з Києва. 24 березня закрились юридичний та історико-філологічний факультети [147]. Про це сповіщає нам у своїй доповідній записці про стан ВЖК на травень 1920 р. їх останній директор, одночасно професор фізико-математичного факультету Київського університету Г. К. Сулов. Влітку 1920 р. керований ним Жіночий університет св. Ольги (ВЖК) вливається до КІНО. На базі історико-філологічного і фізико-математичного факультетів ВЖК у Київському інституті народної освіти ім. М. П. Драгоманова було створено факультет соціального виховання, зокрема, його шкільне відділення.

Те ж саме сталося з Київським учительським інститутом, відкритим у 1909 р. віце-головою Фізико-математичного товариства при Університеті св. Володимира К. М. Щербиною. Як свідчить протокол останнього засідання Ради [158], в серпні 1920 р. інститут разом із студентами 1 і 2 курсів переведено до КІНО ім. М. П. Драгоманова [158, арк. 67].

Фребелівський педагогічний інститут у 1920 р. також вливається у факультет соціального виховання КІНО, започаткувавши дошкільний та лікувально-педагогічний (дефектологічний) відділи.

Восени 1920 року до КІНО ім. М. П. Драгоманова перевели на правах природничо-географічного відділу Географічний інститут.

Проектування реформи педагогічних навчальних закладів почалося радянським урядом Росії ще в 1919 році [144]. У 1920 р. затверджується Статут інститутів народної освіти [145], за яким вони є «вищими навчальними закладами, що на основі соціалістичного будівництва мають метою підготовку працівників в галузі дошкільній, шкільній і позашкільній» [145, арк.1]. Термін навчання в інституті — 4 роки. Навчальний рік розбивався на триместри. «Для здійснення своєї мети нормальний Інститут народної освіти має п'ять відділів: 1) підготовка працівників з дошкільного виховання; 2) підготовка працівників для 1-го ступеню єдиної трудової школи; 3) підготовка працівників для 2-го ступеню; 4) підготовка інструкторів з трудових процесів; 5) підготовка працівників позашкільної освіти» [145, арк.1].

Київський інститут народної освіти відкривався згідно з Постанови № 38 Управління вищих шкіл м. Києва від 15 липня 1920 р.:

«На базі історико-філологічних факультетів колишнього університету св. Володимира та Вищих жіночих курсів заснувати Київський інститут народної освіти» [149]. Більш пізній документ сповіщає: «Институт народного образования им. М. П. Драгоманова в Киеве (улица Короленко, быв. Владимирская, № 58) существует с 15-го июля 1920 года, будучи преобразован из Киевского университета, основанного в 1834 году. При преобразовании, кроме университета, в Институт были влиты Киевские Высшие Женские Курсы, Киевский державный украинский университет, учительский Институт, Фребелевский Институт и Географический Институт, а с осени 1921 года — еще временные Педагогические курсы и часть Народного университета-политехникума» [166, арк. 126].

Так завершилася перша епоха в історії нашого вузу.

Предметно-хронологічний список архівних матеріалів, збірників документів та літературних джерел

При описах архівних та офіційних джерел у списку пропонуються такі їх скорочені назви:

- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України — ЦДАВО;
- Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського — ІРНБВ;
- Державний архів міста Києва — ДАМК;
- Державний архів Київської області — ДАКО;
- Центральний державний історичний архів України (м. Київ) — ЦДАІАК;
- Сборник Постановлений по Министерству народного просвещения (1802—1917) — СПМНП;
- Архів НПУ ім. М. П. Драгоманова — АНПУ;
- Архів КНУ ім. Т. Г. Шевченка — АКНУ.

Офіційні назви документів подаються мовою оригіналу без лапок. Зміст документів, які не мають офіційних назв, подається скорочено українською мовою в лапках.

1. Извлечение из Манифеста об учреждении Министерств (8 сент. 1802) // СПМНП, 1802—1825. — Т. 1. — С. 1—4.
2. Об обязанностях Комиссии Училищ (8 сент. 1802) // Там само. — С. 4—6.
3. Об устройстве училищ (24 янв. 1803) // Там само. — С. 13—21.
4. Об учреждении учебных округов (24 янв. 1803) // Там само. — С. 21—22.
5. Устав или общие постановления Императорского Виленского Университета и училищ его округа (18 мая 1803) // Там само. — С. 45.
6. Об учреждении Педагогического Института в С. Петербурге (16 апреля 1804) // Там само. — С. 205—208.
7. Предначертаение устройства училищ в Округе Императорского Виленского Университета (20 августа 1804) // Там само. — С. 238—253.
8. Уставы Императорских Московского, Харьковского и Казанского Университетов (5 ноября 1804). Див. примітку на с. 264 // Там само. — С. 264—300.
9. Хроника киевской жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804—1824 г.) // Киевская старина. — 1884. — Т. IX.
10. «Про Педагогічний Інститут при Університетах» // СПМНП, 1802—1825. — Т. 1. — С. 265, 289—290.

11. Устав учебных заведений, подведомых Университетам (5 ноября 1804) // Там само. — С. 301—313.
12. Штаты Императорских Университетов... // СПМНП, 1802—1825. — Т. I. Приложения. — С. 12.
13. О заведении в Нежине Гимназии высших наук Кн. Безбородько (29 июля 1805) // Там само. — С. 372—376.
14. О сумме на содержание С. Петербургского Педагогического Института (9 июля 1806) // Там само. — С. 390.
15. Об учреждении в Киеве Гимназии (21 декабря 1806) // Там само. Дополнения. — С. 22.
16. Об образовании и уставе Ришельевского Лицея (2 мая 1817) // Там само. — С. 897.
17. О причислении учебных заведений Киевской губернии в округ Харьковского университета (23 сент. 1818) // Там само. — С. 1101.
18. О переименовании Волынской Гимназии в Лицей (18 января 1819) // Там само. — С. 1133.
19. О запрещении Российскому юношеству обучаться в иностранных Иезуитских училищах (16 августа 1822) // Там само. — С. 1531.
20. О присвоении Университетским студентам чина 12, а кандидатам 10 класса (29 сент. 1822) // Там само. — С. 1532.
21. Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города. — СПб, 1820.
22. Об учреждении Киевского учебного округа (1832). // СПМНП, 1825—1855. — Т. 2. — С. 278.
23. Канцелярии попечителя Киевского учебного округа об учреждении в г. Киеве института благородных девиц. 26 ноября 1833 г. — 2 декабря 1838 г. — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 1—57.
24. «Повеління імператора Миколи від 25 грудня 1833 року про відкриття Київського університету Св. Володимира». — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 1 «а». — Арк. 2.
25. «Указ державному Сенату імператора Миколи від 25 грудня 1833 року про затвердження проекту Статуту і штату Університету Св. Володимира». — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 1 «а». — Арк. 1.
26. Об открытии Университета Св. Владимира (31 янв. 1834) // СПМНП, 1825—1855. — Т. 2. — С. 896.
27. Торжественное открытие Университета Св. Владимира в Киеве // Журнал Министерства Народного просвещения. — 1835. — № 8. — С. 296—299.
28. Проект Устава Университета Св. Владимира. 25 декабря 1833 г. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 1 «а».
29. «Лист Д. М. Бегічева про дарування будинку університетові». 18 липня 1834 р. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 469. — Спр. 561.
30. Дело о допущении бакалавра Киевской духовной академии Новицкого к преподаванию философии в Университете с жалованием адъюнкта. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 276. — Спр. 151. — Арк. 9.
31. Дело об определении экстраординарного профессора Киевской духовной академии Новицкого экстраординарным профессором в Университете. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 276. — Спр. 240. — Арк. 1—10.
32. Послужной список Киевской Духовной Академии Экстраординарного Профессора, Магистра Ореста Новицкого. За 1834—1835 учебный год. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 276. — Спр. 240. — Арк. 11—12.
33. «Про Інститут казеннокоштных студентів як «особливий виховний заклад» при Університеті св. Володимира, призначений для підготовки вчителів і виконуючий установлену Статутом імператорських університетів 1804 року роль Педагогічного інституту». — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 28. — Арк. 31 зв.—32 зв.
34. О приеме студентов в Университет Св. Владимира однажды в год (29 лист. 1834) // СПМНП, 1825—1855. Т. 2. — С. 989.
35. Дело о принятии студентов на казенное содержание в 1835 году. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 276. — Спр. 342.
36. «Отчет за 1835 год» про роботу Університету Св. Володимира в 1834—1835 навчальному році та про початок підготовки вчителів для Києва і Київщини. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 28, титул. — Арк. 32 зв.

37. Дело о экзаменах казеннокоштных студентов Университета в 1835 году. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 276. — Спр. 341.
38. О числе учащихся в Университете Св. Владимира // Журнал Министерства Народного просвещения, 1835. — С. 321—322.
39. Правила для арестованных в карцере студентов. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 276. — Спр. 341. — Арк. 1876 зв. — 1877.
40. Об изменении некоторых статей Устава и штата Университета Св. Владимира (20 марта 1836) // СПМНП. — 1836. — Т. 2. — С. 850—851.
41. О назначении некоторых студентов университета св. Владимира для практических упражнений к директору 1-й гимназии (1837 г.). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 3. — Спр. 402. — Арк. 1—57.
42. Максимович М. Обзорение старого Киева // Киевлянин. — К., 1840.
43. Карпенко Г. Киев в 1836 году // Ландыши Киевской Украины. — Кн. 1. — Спб, 1849.
44. Лесков Н. Печерские антики // Лесков Н. Полн. собр. соч. — Т. 31. — СПб., 1903.
45. Практические занятия учительских стипендиатов (1837). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 218. — Спр. 26. — Арк. 1—57.
46. О полугодичном испытании казеннокоштных студентов университета св. Владимира (9—15 февраля 1838 г.) — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 4. — Спр. 58. — Арк. 1—14.
47. Об экзаменах на звание учителя в Киевском учебном округе (1939). — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 21. — Спр. 15. — Арк. 1—30.
48. О составлении и рассылке правил испытания лиц, желающих получить звание учителей в гимназиях и училищах Киевского учебного округа (1839—1844 гг.). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 5. — Спр. 62. — Арк. 1—55.
49. О приостановлении приема студентов в Университет Св. Владимира (9 января 1839) // СПМНТ, 1825—1855. — Т. 2. — С. 1144—1146.
50. «Про продовження роботи Університету Св. Володимира за Проектом Статуту 1833 р. до 15 липня 1842 року». — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 4. — Спр. 307. — Арк. 344—344 зв.
51. Обзорение преподавания наук в Императорском университете Св. Владимира в течении 1840—1841 учебного года. — К., 1841.
52. Левицкий О. О жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах // Киевская старина. — 1906. — Т. ХСII.
53. Устав Императорского Университета Св. Владимира. (Утвержден 9 июня 1842 года). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 4. — Спр. 307. — Арк. 534—550.
54. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира (1834—1884) / Под. ред. В. С. Иконникова. — К., 1884.
55. «По высочайшему повелению об упразднении преподавания философии в университетах светскими профессорами и возложении чтения логики и опытной психологии на профессоров богословия, 1850 г.» — ЦДІАУ. — Ф. 707. — Оп. 16. — Спр. 376. — Арк. 1—4.
56. Об открытии кафедр педагогики в Российских императорских университетах (23 ноября 1850) // СПМНП. — Т. 2. — 1825—1855.
57. «Лист МНО від 11 листопада 1850 р. Д. Г. Бібікову про відкриття в Київському університеті кафедри педагогії». — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 16. — Спр. 612. — Арк. 1—2.
58. «Лист ректора Київського університету від 20 грудня 1850 р. Д. Г. Бібікову щодо дозволу на призначення професора філософії С. С. Гогоцького завідувачем кафедри педагогії». — ЦДІАК. — Там само. — Арк. 5.
59. «Лист Ради Київського університету від 6 лютого 1851 р. Д. Г. Бібікову про обрання С. С. Гогоцького ординарним професором по кафедрі педагогії». — Там само. — Арк. 9.
60. «Лист ректора Київського університету від 5 квітня 1852 р. київському генерал-губернатору про причислення педагогії до головних предметів». — Там само. — Арк. 19.
61. «Лист Міністру народної освіти від 19 вересня 1858 р. про заснування педагогічної семінарії для практичних занять студентів педагогічного інституту при Київському університеті». — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 24. — Спр. 322. — Арк. 1—82.
62. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией. — К., 1856. — Ч. 1.

63. Киев и Университет Св. Владимира при императоре Николае I. 1825—1855. — К., 1896.
64. Чалый М. Вторая киевская гимназия (1852—1861) // Киевская старина. — 1900. — № 4, 6.
65. Волинка Г., Мозгова Н. Видатні постаті в оточенні Йосипа Міхневича // Пам'ять століть. — 2004. — № 1.
66. О перемещении на вольные квартиры казеннокоштных студентов и пансионеров Университетов (30 мая 1858) // СПМНП. — 1855—1864. — Т. 3. — С. 318—319.
67. Об упразднении Главного Педагогического Института и об учреждении особых педагогических курсов при Университетах (15 ноября 1858) // СПМНП. — 1855—1864. — Т. 3. — С. 340—357.
68. Об упразднении педагогических институтов и о педагогических курсах, 13 июня 1860 г. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 299. — Спр. 93. — Арк. 1—23.
69. Пирогов Н. И. Вопросы жизни // Избр. пед. соч. — М., 1959.
70. «Лист студентів університету Св. Володимира від 14 вересня 1859 р. до М. І. Пирогова з проханням про відкриття недільної школи на Подолі». — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 25. — Спр. 352. — Арк. 1.
71. «Згода студента КДА В. Кузнєцова на викладання в недільній школі». — Там само. — Арк. 4.
72. «Лист М. І. Пирогова до Митрополита Київського від 30 вересня 1860 р. про призначення наставників Закону Божого в недільних школах Києва». — Там само. — Арк. 78.
73. «Лист-відповідь М. І. Пирогову». — Там само. — Арк. 79.
74. Об упразднении Юридического Института казеннокоштных студентов при Университете Св. Владимира (22 февр. 1860) // СПМНП. — 1855—1864. — Т. 3. — С. 503.
75. О возобновлении в Университетах и Ришельевском Лицее преподавания истории философии с логикой и психологией (22 февр. 1860) // Там само. — С. 510.
76. Об учреждении педагогических курсов и о преобразовании Советов при Попечителях Учебных Округов (20 марта 1860) // Там само. — С. 534—543.
77. Положение о педагогических курсах (20 марта 1860) // Там само. — С. 543—555.
78. По прошениям некоторых лиц о принятии их стипендиатами в педагогические курсы (1860 г.). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 26. — Спр. 400. — Арк. 1—145.
79. Положение о женских учебных заведениях ведомства МПН (10 мая 1860) // СПМНП. — 1855—1864. — Т. 3. — С. 574—587.
80. О надзоре за воскресными школами... (8 янв. 1861) // Там само. — С. 649.
81. О некоторых преобразованиях в Университетах (31 мая 1861) // Там само. — С. 732—735.
82. Об учреждении при университете св. Владимира педагогической школы для приготовления народных учителей (1862 г.). — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 397. — Спр. 121. — Арк. 1—3.
83. Учреждение Министерства Народного просвещения (18 июня 1863) // СПМНП. — 1855—1864. — Т. 3. — С. 996—1039.
84. Об изменении устава и штатов Императорских Российских Университетов (18 июня 1863) // Там само. — С. 1039—1040.
85. Общий устав Императорских Российских Университетов (18 июня 1863) // Там само. — С. 1040—1106.
86. Об обращении 150-ти стипендий Министерства Народного Просвещения в обязательные, с предназначением производства оных, тем студентам, которые обяжутся перейти в педагогические курсы (25 июня 1863) // Там само. — С. 1144—1146.
87. О мерах к привлечению на педагогические курсы большего числа молодых людей и об изменении § 18 Положение о педагогических курсах (2 июля 1863) // Там само. — С. 1156.
88. Устав Гимназий и Прогимназий ... (19 ноября 1864) // Там само. — С. 1420—1464.
89. Шульгин В. История Университета св. Владимира. — СПб., 1860.
90. О приготовлении учителей Гимназий и Прогимназий [... и возложении этого дела на Университеты]. (23 марта 1865) // СПМНП. — 1865—1870. — Т. 4. — С. 147—149.
91. Об определении Кандидатов и Магистров Духовных Академий в Гимназии и прогимназии учителями русского и древних языков и истории. (27 марта 1867) // Там само. — С. 431—434.

92. Об определении пожелавших стать учителями, в педагогические при Университетах курсы. (27 марта 1867). // Там само. — С. 432.
93. Об основании в 1870 году Обществом естествоиспытателей Высших женских курсов — Университета св. княгини Ольги в Киеве // Киев. Энцикл. справоч. — К., 1982. — С. 113.
94. Брадке фон Е. О. Автобиографическая записка // Русский Архив. — 1875. — № 3.
95. «Про заснування при Університеті Св. Володимира премії імені М. І. Пирогова» // СПМНП. — 1877—1881. — Т. 7. — С. 589—590.
96. По вопросу об отделении педагогики от преподавания философии, 31 мая 1877 г. — ДАМК. Ф. 16. — Оп. 316. — Спр. 115. — Арк. 2.
97. «Дозвіл на відкриття ВЖК, даний проф. С. С. Гогоцькому». «Дело объ учреждении и открытии Высших женских курсов въ г. Киеве с 1878 г.» — ДАМК. — Ф. 244. — Оп. 1 (1). — Спр. 20. — Арк. 2—6.
98. Письмо в Совет университета Св. Владимира от 1 мая 1878 г. — Там само.
99. Положение о высших женских курсах в г. Киеве, 29.09.1878. — Там само. — Арк. 54.
100. Дело по найму помещения для курсов 1878 г. — Там само. — Оп. 17. — Спр. 19.
101. «Переписка попечителя Киевского учебного округа с учредительным Комитетом об открытии и организации Высших женских курсов в г. Киеве». — ДАМК. — Ф. 244. — Оп. 1 (1). — Спр. 20. — Арк. 29—30.
102. Правила для слушательницъ высшихъ женскихъ курсовъ въ Киеве. — Там само.
103. Объявление о высших женских курсах в Киеве. — Там само. — Арк. 33.
104. Просьба С. С. Гогоцкого о разрешении на изготовление печати Курсов. — Там само.
105. «Відмова попечителя Антоновича». — Там само. — Арк. 66.
106. «Про підпорядкування та навчальну документацію Курсів». — Там само. — Арк. 2 — 6.
107. Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве, 28.05.1881 р. — Там само. — Ф. 244. — Оп. 17. — Спр. 23. — Арк. 1—8.
108. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Киевского университета. — К., 1884. — Т. 1.
109. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834—1884). — К., 1884.
110. Демков М. Педагогическая и философская подготовка учителей средних учебных заведений // Русская школа. — 1891. — № 2.
111. Личный состав Императорского университета Св. Владимира к 1 января 1892 г. — К., 1893.
112. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802—1902. — СПб., 1902.
113. Общие учебные планы и правила Историко-филологического факультета Университета Св. Владимира / Сост. Н. Бубнов. — К., 1907.
114. О разрешении Киевскому обществу трудовой помощи для интеллигентных женщин открыть в Киеве частный Фребелевский педагогический институт (16 апреля 1907 г.). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 279. — Спр. 35. — Арк. 1—17.
115. Положение о Фребелевском Педагогическом институте при обществе Трудовой помощи для интеллигентных женщин в Киеве. — К., 1907. — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 279. — Спр. 35. — Арк. 29.
116. «Прохання Попечителя Київського навчального округу до міністра освіти про державну підтримку Київському Фребелівському інституту». — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 279. — Спр. 35. — Арк. 28.
117. «Прохання І. Сікорського про відкриття при Фребелівському педінституті дитячого садочка і початкової школи». — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 279. — Спр. 35. — Арк. 56.
118. Сикорский И. А. Киевский педагогический Фребелевский институт и его задачи. — К., 1907.
119. Сикорский И. А. Фребелевское Педагогическое Общество и его учреждения. — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 279. — Спр. 35. — Арк. 66.
120. Биография Сикорского Ивана Алексеевича. — ІРНБВ. — Ф. VIII, 3548. — Арк. 1—5.

121. Фонд І. О. Сікорського. — ІРНБВ. — Ф. 1112—1123.
122. «Проект Педагогічного інституту в Києві 1909 року». — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 160. — Спр. 38, ч. І. — Арк. 274—274 об.
123. «Про влаштування тимчасових педагогічних курсів» (29.07.1909). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 160. — Спр. 38, ч. І. — Арк. 2—2 зв.
124. «Про влаштування тимчасових педагогічних курсів для підготовки викладачів середніх навчальних закладів, 5 серпня 1909 р.». — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 160. — Спр. 38, ч. І. — Арк. 258—276.
125. «Лист МНО попечителю Київського округу від 30.09.1909 р.». — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 160. — Спр. 38, ч. І. — Арк. 2.
126. О педагогических курсах (1909 г.). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 229. — Спр. 169. — Арк. 1—275.
127. Господину Директору Киевского Учительского Института от Августа 20 дня 1909 г. «О найме помещения под институт, о расходах по содержанию дома, канцелярские расходы по прямому ассигновкам и по выпуске бланков ассигновок и аттестатов 1909 г.». — ДАМК. — Ф. 175. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1.
128. Господину директору Киевского Учительского Института. 20 августа 1909 г. — ДАМК. — Ф. 175. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1.
129. С перепиской по Киевскому учительскому институту (1910 г.). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 229. — Спр. 136. — Арк. 1—141.
130. С перепиской по Киевскому учительскому институту (1910 г.). — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 229. — Спр. 2. — Арк. 1—307.
131. Тезисы к докладу К. М. Щербины «Исторический обзор Учительских Институт в связи с положительными и отрицательными сторонами постановки педагогического дела в них». — ДАМК. — Ф. 175. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 5, 5 зв. «Киевский Учительский Институт. Отчеты и материалы к ним за 1910/1911 год».
132. Объявление канцелярии Попечителя Киевского учебного округа об открытии Временных курсов по подготовке преподавателей средней школы по географии. — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 160. — Спр. 38, Ч. І. — Арк. 161.
133. По ходатайству об утверждении проекта устава женского университета св. Ольги в Киеве взамен существующего «Положения о высших женских курсах в г. Киеве» (1911 г.) — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 161. — Спр. 32. — Арк. 1—48.
134. Проект временного положения о высших женских курсах в г. Киеве (11.06.1911). — ДАМК. — Ф. 244. — Оп. 1(1). — Спр. 9. — Арк. 9.
135. Чеважевский В. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870—1875) // Русская старина. — 1912. — Т. 40.
136. Школь К. К вопросу о развитии высшего женского образования в России // Журнал МНП — 1912, № 9.
137. Положение о Киевском Педагогическом Институте. — ЦДІАК. — Ф. 707. — Оп. 160. — Спр. 38, ч.І. — Арк.272—273 зв.
138. Летопись Вечерних высших женских курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жекулиной, кн. II. — К., 1915.
139. Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира 31 мая 1918 года. О пунктах соглашения между Университетом Св. Владимира и Украинским Государственным Университетом, полученных из Министерства Народного Просвещения Украины. — ДАМК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 433. Арк. 46—53 зв.
140. О финансовых вопросах. До 25 вересня 1918 р. 2-й з'їзд Представників вищих навчальних закладів України. Протокол 1. По казенным высшим учебным заведениям.
141. Щодо щорічної допомоги з державних коштів Київському Фребелівському інституту. Ухвала Ради Міністрів, Вересня 25 дня 1918 року. — ЦДАВО. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 340.
142. Фребелевский педагогичный институт при Киевском Фребелевском обществе; 1918 ноября, 12 дня, № 183. — ЦДАВО. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 340. — Арк. 9. «Про Київський Фребелівський Інститут».
143. «Про додадкові асигнування учительським інститутам і семінаріям на господарські видатки в 1918—1919 уч. році». — ЦДАВО. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 222. — Арк. 51, 51 зв.
144. Институты Народного Просвещения (Проект реформы педагогических учебных заведений) // Сборник постановлений «Народное Просвещение». — М. — 1919. — № 6—7).

145. Устав Інститутів Народного освіти. 16 марта 1920 г. — ДАМК. — Ф. р. 346. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1—6 зв.
146. «Докладная и сведения о состоянии факультетов ВЖК в осеннем семестре 1919 г. С момента ухода советской власти до ее возвращения» 20 февраля 1920 г. — ДАМК. — Ф. 244. — Оп. 17. — Спр. 598. — Арк. 5.
147. Докладная записка о положении Киевских Женских курсов. — ДМКА. — Ф. 244. — Оп. 17. — Спр. 609. — Арк. 1—5. «Докладная записка бывшего директора высших женских курсов о положении этих курсов» 17 мая 1920 г.
148. Выписка с протокола Общего собрания Факультетских Советов Киевского Университета от 21 июня 1920 г. — ДАМК. — А. 244. — Оп. 17. — Спр. 576. — Арк. 1 і далі. 1919—1920 гг. «Копии циркуляров Народного Комиссариата Просвещения УССР о правилах приема, об отмене платы за право учения, о специальном обеспечении студенчества и по другим вопросам».
149. Распоряжение № 38 Управления высших школ г. Киева от 15 июля 1920 г. Об образовании КИНО (ИНО) им. Драгоманова. — ДАМК — Ф.р. 346. — Оп. 2. Т.1, до 1954 р.
150. Протоколы заседаний лингвистического, литературного, школьного и гуманитарного отделов (1920). — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 6, на 4 арк.
151. Учебные программы и планы и список преподавателей основного курса (1920 г.) — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 7, на 79 арк.
152. Списки служащих, профессоров, лекторов и ассистентов и расписание лекций 1920 г. — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 50 і далі.
153. Списки служащих, профессоров, лекторов и ассистентов и расписание лекций 1920 г. — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 52 і далі.
154. «Список викладачів КІНО ім. М. П. Драгоманова». — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 21 і далі.
155. Список профессоров, преподавателей и ассистентов Гуманитарного факультета ВІНО ім. М. П. Драгоманова. — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр.12. — Арк. 59 і далі.
156. Анкеты преподавателей 1920 г. — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 14, на 14 арк.
157. Смета на содержание Детского музея при Институте. Штатное расписание и списки преподавателей школьного и дошкольного факультетов. 1921 г. — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 1—3.
158. Протокол № 359/20 заседания Совета Киевского Учительского Института от 14 августа 1920 года. (Киевский Учительский Институт закрывается, слушатели 1 и 2 курсов переходят в Институт Народного Образования им. Драгоманова). — ДАМК. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 366. — Арк. 67.
159. «Відповіді Голови Ради ВІНО (КІНО ім. М. П. Драгоманова) проф. Г. Якубаніса на запитання управління Вищих шкіл від 31 жовтня 1920 року». — ЦДІАК. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 286. — Арк. 69—74.
160. «Матеріали про влаштування Вищого Інституту Народної Освіти ім. Драгоманова від 17.01.1921 р., про педагогічні структурні підрозділи бувшого Університету Св. Володимира, про інші педагогічні заклади, що увійшли до ВІНО». — ЦДІАК. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 286. — Арк. 38—45.
161. «Протест правління ВІНО проти передачі Центрального архіву Древніх актів у відання архівного управління». — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 22—23.
162. Материалы заседания подкомиссии по реорганизации Института. 1921 г. — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 4.
163. Материалы заседания подкомиссии по реорганизации Института. 1921 г. — Там само. — Арк. 7.
164. Приказ коллегии Губпрофобра о реорганизации Института и назначении ректора, проректоров и деканов от 8 июня 1921 г. — Там само. — Спр. 16. — Арк. 1.
165. Приказ № 247 Коллегии Губпрофобра... в связи с реорганизацией ВІНО («КІНО ім. М. П. Драгоманова»). — ДАМК. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 7.
166. Отчет о состоянии и деятельности Института Народного Образования им. М. П. Драгоманова в Киеве за второе полугодие 1922 года. — ЦДІАК. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 123—184.
167. Гринько Г. Очерки советской просветительской политики. — Харьков, 1923.
168. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX ст. — К., 1924.
169. Инструкция по реорганизации ИНО... — ЦДІАК. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 1093. — Арк. 13.

170. Ряппо Я. Короткий нарис розвитку української системи народної освіти. — Д. В. У. Харків, 1927.
171. Лист С. Семка до Н. К. О. про появу в Київському І. Н. О. відділку чужеземних мов від 28 травня 1929 року... — ЦДІАК. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4639. — Арк. 27—28.
172. Скрипник М. Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР // Шлях освіти. — 1930. — Ч. 5—6.
173. «Про реорганізацію педагогічної освіти». Постанова РНК УСРР від 11 серпня 1930 р. про створення в КІНО трьох інститутів.
174. Скрипник М. Про заснування університетів на Україні // Комуністична освіта. — 1932. — Ч. 11—12. — С. 5—16.
175. Рішення колегії наркомосу УРСР від 10 липня 1933 р. про створення на базі інституту соціального виховання КІНО Київського педагогічного інституту.
176. Про систему педагогічної освіти та сітку педагогічних інститутів в УРСР в 1935/36 навч. році. (№ 601 від 4.VI.35 р.) // Збірник Наказів Народного комісаріату освіти УРСР, 1935.
177. Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета Св. Владимира. — Белград, 1935.
178. Постанова ЦВК СРСР від 29 червня 1936 р., про присвоєння імені О. М. Горького Київському педагогічному інституту.
179. Накази з № 82 по № 232 по Київському державному педагогічному інституту ім. О. М. Горького, 1940 рік. — АНПУ.
180. Накази з № 1 по № 150 (30 червня) по Київському педагогічному інституту ім. О. М. Горького, 1941 рік. — АНПУ.
181. Постанова № УД 2607 РНК УРСР від 26 липня 1941 р. Секретно. Про переведення з м. Києва державного університету і педагогічного інституту.
182. Накази з № 132 по № 288 по Київському державному педагогічному інституту ім. О. М. Горького, 1944 рік. — АНПУ.
183. Накази з № 1 по № 1153 по Київському державному педагогічному інституту ім. О. М. Горького, 1953 рік. — АНПУ.
184. Програми звітних наукових конференцій викладачів Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. 1955—1989 рр. — АНПУ.
185. Бібліографічний збірник Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького / Укл. О. Д. Балабанов, Н. М. Недоступ. — К., 1958.
186. Бібліографічний покажчик. Друковані праці співробітників КДПІ ім. О. М. Горького за 1958—1972 рр. — К., 1976. — Ч. 1—2.
187. Бібліографічний покажчик друкованих праць співробітників Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького за 1973—1979 рр. — Частина 1—2. — К., 1981.
188. Бібліографічний покажчик друкованих праць співробітників КДПІ ім. О. М. Горького за 1980—1989 рр. — Частина 1, 2, 3. — К., 1990.
189. Історія Київського університету. — К., 1959.
190. История Киева. В 2 т. — К., 1963. — Т. 1.
191. История Киева. В 2 т. — К., 1967. — Т. 2.
192. «Довідка про Київський педінститут». Предисловие. — ДАМК. — Ф.р. 365. — Оп. 2. — Т.1. 1937, 1940—1941, 1943—1965 рр.
193. Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького. — К., 1972.
194. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. — М., 1976.
195. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России. — М., 1979.
196. Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького. 1920—1990. — К., 1990.
197. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.): Нариси / Редколегія: М. Д. Ярмаченко (відп. редактор)... — К., 1991.
198. Місюра Ф. А. Яскраві карби з біографії вузу. Рецензія // Педагогічні кадри. — 1991. — № 1.
199. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.) — К., 1991.
200. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки. — К., 1992.
201. Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ... — К, 1994.
202. 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. — К., 1994. — Кн. 1.
203. 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. — К., 1994. — Кн. 2.

204. Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — К., 1995.
205. Ковалинський В. Меценаты Киева. — К., 1995.
206. Указ президента України. Про статус Українського педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. 11 липня 1997 р. // Педагогічні кадри. — 1997. — № 7.
207. Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. видання: У 28 т. Київ: Енцикл. вид. — Кн. 1, ч. 1. А-Л. — К., 1999.
208. Володимирська: Культурологічний путівник. — К., 1999.
209. Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова: Іст. нарис. 1920—2000 / Укладачі: П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. — К., 2000.
210. Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії. — К., 2000.
211. Сірополко С. Історія освіти в Україні. — К., 2001.
212. Ковалинський В. В. Київські мініатюри. — К., 2002. — Т. I.
213. Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. — К., 2002.
214. Дем'яненко Н. М., Важинський І. П. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX — початок ХХ ст.). — М., 2002.
215. Анисимов А. Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий... В 2-х т. Книга первая. — К., 2002.
216. Марочко Василь. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору: (1929—1941). — К., 2003.
217. Андрущенко В. П. «Епохальна педагогіка» Михайла Драгоманова // Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань. — К.: НПУ, 2003. — С. 3—22.
218. Андрущенко В., Волинка Г., Мозгова Н. Михайло Драгоманов і Національний педагогічний університет // Освіта України. — 2003. — № 72.
219. Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань. — К.: НПУ, 2003.
220. Волинка Г. І. 170-річчя Київського національного — це свято і драгоманівців // Освіта. — 2004. — № 7.
221. Мозгова Н. Г. Професори філософії університету св. Володимира як фундаменти київської педагогічної освіти // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. — К., 2004.
222. Дем'яненко Н. М. Київський класичний і педагогічний університети — ровесники? // Освіта. — 2004. — № 7.
223. Андрущенко В. Св. Володимира, КІНО, Національний педагогічний // Дзеркало тижня. — 2004. — 19 березня.
224. Скопенко В. Мати і син — ровесники? // Освіта. — 2004. — № 19.
225. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія. 1819—1920. Філософський спадок. — К., 2004.
226. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — К., 2004.
227. Волинка Г. Щодо витоків і ґрунту НПУ імені М. П. Драгоманова // Освіта. 2004. — № 19.
228. Філософський факультет (документи та матеріали). — К.: Центр навч. літератури, 2004.
229. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. — К., 2004.